

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR
NAZİRLİYİ**

POLİS AKADEMİYASI

**«DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ ƏMƏLİYYAT-
AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ» KAFEDRASI**

**«DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARI ƏMƏKDAŞLARININ
FƏALİYYƏTİNDƏ PEDAQOGİKA VƏ
PSIXOLOGİYA» FƏNNİ ÜZRƏ**

«100 SUALA 100 CAVAB»

DƏRS VƏSAİTİ

BAKI - 2017

Vəsait yeni tədris planında edilmiş əlavə və dəyişikliklər nəzərə alınaraq yenidən çap olunmuşdur.

Tərtib edənlər: DİN-in Polis Akademiyasının «Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti» kafedrasının rəisi, polis polkovnik-leytenantı

Famil Muradov

Polis Akademiyasının Kadrlar şöbəsinin psixoloqu, polis mayoru

Rasif Müzəffərov

Elmi redaktor: Polis Akademiyası rəisinin tədris və elmi işlər üzrə müavini, polis polkovniki, professor

Mahir Əhmədov

Rəyçilər: BDU-nun Eksperimental psixologiya ETL-nin baş elmi işçisi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəşid Cabbarov

BDU-nun Eksperimental psixologiya ETL-nin elmi işçisi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Müşfiq Mustafayev

DİN-in Polis Akademiyasının «DİO-nun İnzibati fəaliyyət» kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Hikmət Eyvazov

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....

I FƏSİL. DİO-nun FƏALİYYƏTİNDƏ PSIXOLOGİYANIN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏCRÜBƏDƏ İSTİFADƏSİ.

Sual 1. Psixologiya elminin anlayışı, predmeti və obyektı.

Sual 2. Psixologiya elminin əsas inkişaf mərhələləri.

Sual 3. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarına psixologiyanı öyrənmək niyə lazımdır?

Sual 4. Psixologiya elminin strukturu.

Sual 5. Psixologiya elminin prinsipləri.

Sual 6. Psixologiya elminin əsas istiqamətləri.

Sual 7. Psixologiyanın tədqiqat metodları.

II FƏSİL. İDRAK PROSESLƏRİ VƏ ONLARIN FORMALARI.

Sual 8. İnsan həyatında duyğuların rolu nədən ibarətdir?

Sual 9. Duyğular necə yaranır?

Sual 10. Duyğuların hansı növlərini tanıyırsınız?

Sual 11. Qavrayış və onun əsas xüsusiyyətləri.

Sual 12. Qavrayışın növləri.

Sual 13. Sosial persepsiya nə deməkdir?

Sual 14. Diqqət nəyə deyilir?

Sual 15. Diqqətin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

Sual 16. Diqqətin növləri hansılardır?

III FƏSİL. GERÇƏKLIYIN MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ FORMALARI.

Sual 17. Hafizə haqqında anlayış.

Sual 18. Hafizənin növləri hansılardır?

Sual 19. Hafizə prosesləri.

- Sual 20.** Təfəkkür haqqında anlayış.
Sual 21. Təfəkkürün növləri hansılardır?
Sual 22. Təfəkkür prosesləri və ya fikri əməliyyatlar.
Sual 23. Təfəkkürün əsas formaları hansılardır?
Sual 24. Nitq və onun funksiyaları.
Sual 25. Nitqin növləri və xüsusiyyətləri.
Sual 26. Təxəyyül haqqında anlayış və onun növləri.

IV FƏSİL. PSIXOLOGİYADA ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ.

- Sual 27.** Psixologiyada fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları.
Sual 28. Şəxsiyyəti xarakterizə edən xüsusiyyətlər hansılardır?
Sual 29. Şəxsiyyətin inkişaf nəzəriyyələri.
Sual 30. Şəxsiyyətin əsas istiqamətləri hansılardır?
Sual 31. Şəxsiyyətin «mənlilik» şüuru dedikdə nə başa düşürsüz?
Sual 32. İradə və fəaliyyətin iradi tənzimlənməsi.
Sual 33. Qabiliyyətin mahiyyəti və növləri.
Sual 34. Temperamentin anlayışı və tipləri.
Sual 35. Xarakterin anlayışı və əsas əlamətləri.

V Fəsil. ÜNSİYYƏT PSIXOLOGİYASI.

- Sual 36.** Ünsiyyət nədir və onun vasitələri hansılardır?
Sual 37. Ünsiyyətin məzmunu, məqsədi və vasitələri dedikdə nə başa düşürsüz?
Sual 38. Ünsiyyətin hansı növlərin tanıyırsınız?
Sual 39. Ünsiyyətin əsas funksiyaları hansılardır?
Sual 40. Ünsiyyətin tərəfləri (strukturu) hansılardır?
Sual 41. DİO əməkdaşlarının peşə ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri və formaları hansılardır?
Sual 42. Psixoloji təmasın mahiyyəti və yaradılması mərhələləri.
Sual 43. İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət.

VI Fəsil. «DİO-nun fəaliyyətində pedaqoji qanunauyğunluqların nəzəri əsaslarının öyrənilməsi»

Sual 44. Pedaqogikanın mövzusu və əsas anlayışları.

Sual 45. Əsas pedaqoji cərəyanlar.

Sual 46. Pedaqogikanın əsas metodları.

Sual 47. Tərbiyə prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Sual 48. Tərbiyənin məzmunu nədən ibarətdir?

Sual 49. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının tərbiyəsinin xüsusiyyətləri və əsas vəzifələri hansılardır?

Sual 50. Tərbiyənin prinsipləri və metodları hansılardır?

Sual 51. Təlimin mahiyyəti və prinsipləri.

Sual 52. Daxili işlər orqanlarında hansı təlim metodlarından istifadə olunur?

Sual 53. Təlimin növləri və formaları hansılardır?

Sual 54. Təlim prosesinin mərhələləri.

VII Fəsil. HİSS VƏ EMOSİYALAR PSİXOLOGİYASI.

Sual 55. Emosiyalar və hisslər haqqında anlayış.

Onların növləri.

Sual 56. Emosional halların formaları hansılardır?

Sual 57. Əməkdaşların psixi vəziyyətlərində yaranan neqativ halların neytrallaşdırılması metodları hansılardır?

Sual 58. Psixi halətin xüsusiyyətləri hansılardır?

Sual 59. Hisslərin hansı əsas funksiyaları var?

VIII Fəsil. QRUPLARIN PSİXOLOGİYASI.

Sual 60. Qrup və kollektiv haqqında anlayış.

Sual 61. Sosial psixologiyada qrupların hansı əsas

Sual 62. Qrupların növləri hansılardır?

Sual 63. Qeyri-formal qrupların əlamətləri hansılardır?

Sual 64. Cinayətkar qrupun psixoloji təhlili və onların işfə olunması yolları?

Sual 65. Əsas rəhbərlik üsulları hansılardır?

Sual 66. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin hansı növləri var?

IX Fəsil. PSIXOLOJİ TƏSİRİN METODLARI.

Sual 67. Psixoloji təsirin məqsədi və psixoloji təsir metodlarının tətbiqi zamanı nəzərə alınan prinsiplər.

Sual 68. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində tətbiq olunan informasiya ötürmə metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Sual 69. İnandırma metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Sual 70. Psixoloji təsir metodu kimi məcburetmanın mahiyyəti nədən ibarətdir?

Sual 71. Təlqin metodunun mahiyyətini açıqlayın.

Sual 72. Fikri məsələnin qoyuluşu və onların müzakirəsi metodunun mahiyyətini açıqlayın.

Sual 73. «Emosional stressdən istifadə» üsullarının mahiyyətini açıqlayın.

Sual 74. «Gözlənilməz sualın verilməsi» üsulunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Sual 75. «Qeyri-dəqiq və ya yalan» bəyanat üsulunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Sual 76. «Vacib məlumatların bildirilməsi» üsulunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Sual 77. «Subyektin cinayətkar fəaliyyətinə dəlalət edən konkret predmetlərin göstərilməsi» üsulunun mahiyyəti.

Sual 78. «Saxta (yalan) sübutların bildirilməsi» üsulunun mahiyyəti.

Sual 79. «Sadələvh adam obrazının yaradılması» üsulunun mahiyyəti.

X Fəsil. MÜNAQIŞƏNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI.

Sual 80. Münaqişə anlayışı və onun komponentləri.

Sual 81. Münaqişənin psixoloji strukturu hansı komponentlərdən ibarətdir?

Sual 82. Münaqişənin mərhələləri və funksiyaları hansılardır?

Sual 83. Münaqişənin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və mümkün həlli yolları hansılardır?

XI Fəsil. PEŞƏ DEFORMASIYASI VƏ ADAPTASIYASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI.

Sual 84. Daxili işlər orqanlarında nizam-intizamın vəziyyətinə təsir göstərən əsas psixoloji-pedaqoji amillər hansılardır?

Sual 85. Daxili işlər orqanlarında əməkdaşlar tərəfindən nizam-intizamın və qanunçuluğun pozulması səbəbləri.

Sual 86. Peşə deformasiyasının inkişafına səbəb olan amillər hansılardır?

Sual 87. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə deformasiyasının əlamətlərinə aiddir.

Sual 88. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə deformasiyasına aparan yollar hansılardır?

Sual 89. Adaptasiyanın mahiyyəti və xüsusiyyətləri.

Sual 90. Peşə adaptasiyasının effektivliyi nədən asılıdır?

Sual 91. Peşə adaptasiyasının istiqamətləri və növləri hansılardır?

XII Fəsil. İSTINTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNİN PSIXOLO- GİYASI.

Sual 92. Dindirməyə hazırlığın əsas elementlərindən biri olan planın tərtib olunması zamanı hansı konkret sualların qoyulması məqsədmüvafiq sayılır?

Sual 93. Dindirmənin gedişi zamanı nəzərə alınan obyektiv və subyektiv amillər hansılardır?

Sual 94. Şahid və zərərçəkmişin yalan ifadə vermə motivləri hansılardır?

Sual 95. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə vermə motivləri hansılardır?

Sual 96. Təqsirləndirilən və şübhəli şəxsin yalan ifadələrini aşkarlamaq məqsədilə inandırma, yalanın qarşısının alınması və gözləmə üsullarından nə məqsədlə istifadə edilir?

Sual 97. Təqsirləndirilən və şübhəli şəxsin yalan ifadələrini aşkarlamaq məqsədilə uydurmağa icazə, gözlənilməzlik və gərginliyin götürülməsi üsullarından nə məqsədlə istifadə edilir?

Sual 98. Müxtəlif cinayətkar yəniyyət qruplarında göstərilən tiplər hansılardır?

Sual 99. Kollektivin əsas funksiyaları hansılardır?

Sual 100. Nitqin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

Tövsiyyə olunan ədəbiyyatların siyahı.....səh. 119-120

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası təhsil sistemində hərtərəfli biliyə, bacarıq və vərdislərə malik olan hüquqşünasların hazırlanmasında Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının özünəməxsus yeri vardır. Dövlət əhəmiyyətli bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində Polis Akademiyasında tədris olunan ixtisas fənləri ilə yanaşı, «Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində pedaqogika və psixologiya» fənninin dərinlən öyrənilməsi də zəruri şərtlərdən biridir.

Psixologiya və pedaqogika elmlərinin imkan və tövsiyələrindən Daxili işlər orqanlarının müxtəlif xidmət sahələrində: əməliyyat-axtarış, istintaq, ictimai və yol hərəkəti təhlükəsizliyinin və s. təmin edilməsində geniş istifadə olunur. Bu onu göstərir ki, psixoloji-pedaqoji bilikləri nəzərə almadan, insan psixologiyasını bilmədən hər hansı bir fəaliyyət sahəsində, o cümlədən, cinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparmaq mümkün deyil.

Bu baxımdan Polis Akademiyasında təhsil alan müdavim və dinləyicilərin bu sahədə ədəbiyyatlara tələbatını və tədris olunan fənnin tədris-metodik təminatının möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq, «Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində pedaqogika və psixologiya» fənni üzrə tədris proqramının mövzularına uyğun «100 suala 100 cavab» adlı dərslər vəsaiti hazırlanmışdır.

Vəsaitin hazırlanmasında Azərbaycan, rus və türk dillərində nəşr olunmuş dərsliklərdən, dərslər vəsaitləri və monoqrafiyalardan istifadə olunmuşdur.

Vəsait Polis Akademiyasında təhsil alan müdavim və dinləyicilərə psixologiya və pedaqogika elmləri sahəsində müəyyən biliklərin əldə olunmasına, onların seminar, təcrübə və imtahanlara hazırlaşmasına zəruri olan başqa ədəbiyyatlarla birgə səmərəli istifadə edilməsinə imkan verəcəkdir.

Bu dərs vəsaiti polis əməkdaşlarının peşə fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin psixoloji-pedaqoji aspektlərini açıqlayan ilk  dəbiyyat olduėundan, müəyyən çatışmamazlıqlar da az deyildir. Bununla baėlı dərs vəsaitinin tərtibatı v  məzmununa dair müvafiq irad və təkliflər verən hər bir şəxsə qabaqcadan  z minn tdarlıėımızı bildiririk.

Müəlliflər.

I Fəsil.

DİO-nun fəaliyyətində psixologiyanın öyrənilməsi və təcrübədə istifadəsi.

Sual 1. Psixologiya elminin anlayışı, predmeti və obyektı.

Cavab: Psixologiya elmi qədim tarixə malikdir. Psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin (eramızdan əvvəl IV əsr) «**Ruh haqqında**» məşhur traktatında şərh olunmuşdur. XVIII əsrin sonuna qədər psixologiya sözü heç bir ədəbiyyatda işlənilməmişdir. İlk dəfə bu söz alman alimi Xristian Volfun 1734-cü ildə yazdığı «**Empirik psixologiya**» kitabı nəşr olunduqdan sonra istifadə olunmuşdur.

Psixologiya termini iki yunan sözündən – «**psyuxē**» - ruh, ruhi aləm, - «**loqos**» - bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmiş, «*psixika haqqında elm*» mənasını verir.

Psixologiya elminin predmetini bilmək üçün ilk növbədə biz *psixika* anlayışı ilə tanış olmalıyıq. Ta qədimdən *psixika* haqqında iki təlim – **materialist və idealist təlim** vardır. Psixologiyanın bir elm kimi də inkişafı materialist təlimin inkişafı ilə bağlıdır. *Materialistlərə görə psixika – obyektiv aləmin*

*subyektiv inikasından ibarətdir. Yəni psixika beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gəlir. Biz psixika anlayışını dərk etmək üçün, yəni obyektiv aləmi anlamaq üçün **psixi hadisələri** bilməliyik.*

Psixi hadisələri şərti olaraq 3 böyük qrupa bölmək olar:

- 1. Psixi proseslər*
- 2. Psixi hallar (və ya psixi halətlər, vəziyyətlər)*
- 3. Psixi xassələr (və ya xüsusiyyətlər)*

Psixi proseslər psixologiya elminin əsas kateqoriyalarından biridir. İdrak proseslərinə (*duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül*), iradi proseslərə və emosional proseslərə birlikdə psixi proseslər deyilir. Başqa sözlə desək, psixi proseslər özləri də 3 yarımqrupa bölünür: **idrak prosesləri, hissi proseslər və iradi proseslər**. Psixi hadisələrin 2-ci qrupunu təşkil edən *psixi hallar* və ya *vəziyyətlər* də müxtəlifdir. *Şən əhval, affektlər, ehtiraslar, dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə* və s. psixi hallara misal ola bilər.

Psixi xassələr də psixologiya elminin kateqoriyaları içərisində mühüm yer tutur. **Temperament, xarakter və qabiliyyətlər əsas psixi xassələrdir**. Psixi proseslər, psixi hallar və psixi xassələr bir-birilə üzvü surətdə əlaqədardır. Onlardan biri adətən digərinin əsasında əmələ gəlir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alıb psixologiyaya belə bir tərif vermək olar ki, *psixologiya – beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir.*

Sual 2. Psixologiya elminin əsas inkişaf mərhələləri.

Cavab: I mərhələ. *Psixologiya ruh haqqında bir elm kimi.* İnsanın həyatında baş verən və aydın olmayan hadisələri ruhun mövcud olması ilə izah etməyə çalışırdılar. Psixologiyaya belə tərif 2 min il bundan əvvəl verilmişdir.

II mərhələ. *Psixologiya şüur haqqında bir elm kimi.* Təbiət elmlərinin inkişafı ilə əlaqədar XVII əsrdə meydana gəlmişdir. İnsanın fikirləşmək, hiss etmək qabiliyyətini şüur adlandırırdılar. Tədqiqin əsas metodu insanın öz-özünü müşahidə etməsi və faktların təsvir edilməsidir.

III mərhələ. *Psixologiya davranış haqqında bir elm kimi.* XX əsrdə meydana gəlib. Psixologiyanın vəzifəsi – bilavasitə görünən halları (davranış, əməl, insanın reaksiyası) müşahidə etmək idi. Bu hərəkətləri doğuran motivlər nəzərə alınmırdı.

IV mərhələ. *Psixologiya psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında bir elm*

kimi. Fəlsəfə elminin tərkibində yaranmış və formallaşmışdır. Müasir psixologiya elminin əsasını inikas nəzəriyyəsi təşkil edir.

Sual 3. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarına psixologiyanı öyrənmək niyə lazımdır?

Cavab: Psixologiya elmi hər bir insana özünü anlamaq, özünün qüvvətli və zəif cəhətlərini bilmək imkanı verir. Özünü bilmək isə, özünü tərbiyə etmək, öz üzərində işləmək, öz nöqsanlarını düzəltmək, öz qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün lazımdır. Özünü bilmək – daha artıq fayda verən və daha artıq zövq alınmasını təmin edən ixtisas seçmək üçün də lazımdır.

Psixologiya elmini bilmək təlim və tərbiyə işini düzgün təşkil etməyə köməklik göstərir. Hər bir şəxs, o cümlədən polis əməkdaşı onu əhatə edən insanların nə istədiyini, davranış motivlərini, xarakter və temperament tiplərini bilməlidir. Ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir kimi mürəkkəb prosesləri bilmədən, bunların kor-koranə, səhvlər üzərində qurulması dost olacaq insanları da düşməne çevirə bilər. Özünün şəxsi keyfiyyətlərini dərinləndirərək bilmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Psixologiya məhz bu biliklər sisteminin elmi şəkildə öyrənilməsinə xidmət edir. O, eyni zamanda insana öz məqsədlərini və psixi vəziyyətini bilməyə, lazım gəldikdə onu şüurlu şəkildə dəyişdirməyə xidmət edir.

İnsanın daxili aləminə yaxından bələd olmaq, gündəlik fəaliyyət və ünsiyyət prosesində onu düzgün nəzərə almaq, müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri üçün eyni dərəcədə vacibdir. Ancaq elə peşə sahələri vardır ki, mütəxəssisin dərin psixoloji bilik, bacarıq və verdişə malik olması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili işlər orqanlarında xidmət edən əməkdaşların psixoloji hazırlığı ancaq insanı tanımaq, onunla rəftar qaydalarını, ona təsir etmək yollarını müəyyənləşdirmək, insan münasibətlərini tənzim etməklə məhdudlaşmır. Bu, həm də insanın potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək kimi vacib problemi əhatə edir.

Daxili işlər orqanlarının müxtəlif xidmət sahələrinin (əməliyyat-axtarış, istintaq, ictimai təhlükəsizlik, azyaşlı və yeniyetmələrlə aparılan iş, yol hərəkətinin təhlükəsizliyi) qarşısında duran mühüm vəzifələri, psixologiya elminin tövsiyələri nəzərə almadan yerinə yetirmək praktiki jəhətdən mümkün

deyil və insanlarla işləyən hər bir polis əməkdaşı maksimum psixoloji biliklərə malik olmalıdır.

Sual 4. Psixologiya elminin strukturu.

Cavab: Psixoloji elmlər sistemi ümumi psixologiyadan və psixologiya elminin müxtəlif sahələrindən ibarətdir.

Ümumi psixologiya – psixologiya elminin əsas problemlərini, nəzəri və eksperimental istiqamətdə işləyir, psixologiyanın hər bir sahəsinin fundamental əsasını təşkil edir və psixikanın əmələ gəlməsi, fəaliyyət göstərməsi və inkişafının qanunauyğunluqlarını öyrənir.

1. İnkişafın psixoloji aspektlərinə görə – yaş psixologiyası, cinsi fərqlərin psixologiyası, differensial psixologiya, anomal inkişafın psixologiyası, psixodiaqnostika, müqayisəli psixologiya.

2. Konkret fəaliyyət sahələrinə görə: əmək psixologiyası, tibbi psixologiya, pedaqoji psixologiya, hüquq psixologiyası, hərbi psixologiya, mühəndis psixologiyası, kosmik psixologiya və s.

3. İnsanın cəmiyyətə münasibətinə görə – sosial psixologiya, siyasi psixologiya, təbliğatın psixologiyası, idarəetmənin psixologiyası, iqtisadi psixologiya, etnopsixologiya və s.

Sual 5. Psixologiya elminin prinsipləri.

Cavab: Determinizm prinsip (latıncada *determinase* – müəyyən etmək deməkdir) ictimai və təbii hadisələrin səbəbi haqqında təlimdir. Bu prinsipə görə psixoloji hadisələr maddi həyat vasitələri, istehsal üsulunun inkişaf qanunları ilə, ictimai münasibətlərlə, sosial həyat tərzini müəyyən olunur və onların dəyişməsi ilə də dəyişilir. Bu prinsip psixoloji təzahürlərin mənşəyini, onların yaranmasını şərtləndirən amilləri, başlıca inkişaf qanunauyğunluqlarının təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Sistemli yanaşma prinsipi. Müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən psixologiyada sistemli yanaşma son zamanlar daha geniş miqyasda tətbiq olunur. Psixi hadisələr sistemli xarakter daşıyır. Bu prinsip psixoloji hadisələri müxtəlif koordinantlar sistemində nəzərdən keçirtmək və onları şərtləndirən amilləri elmi baxımdan ətraflı təhlil etmək imkanı verir.

Fəaliyyət prinsipi də psixologiyanın əsas prinsiplərindən biridir. Ümumi psixologiyada **şüur və fəaliyyətin vəhdəti, psixikanın fəaliyyətdə inkişafı prinsipləri** çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış və

geniş tətbiq olunur. Bu prinsiplərin tətbiqi ilə psixologiya tarixində əslində yeni mərhələ başlayır. Məsələnin kökü ondan ibarətdir ki, psixika və şüur psixologiyasının tarixi boyu müxtəlif *idealist* cərəyanlar tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin onlar psixika və şüura xarici aləmlə əlaqəsi olmayan xüsusi substansiya (latınca *substantia* – mahiyyət deməkdir) kimi yanaşmış, onu davranış və fəaliyyətdən kənarı tədqiq etmişlər.

Şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi psixik hadisələri obyektiv surətdə öyrənmək üçün yeni yol açdı. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şüur və fəaliyyət bir – birinə əks olmadığı kimi onlar bir – birinin eyni də deyillər. Şüur və fəaliyyət vəhdətdədir. Şüur fəaliyyətin daxili planını, onun proqramını təşkil edir. Bu prinsip psixoloqlara davranışı, fəaliyyəti öyrənərkən, işin məqsədlərini müvəffəqiyyətlə əldə edilməsini təmin edən daxili psixoloji mexanizmləri aydınlaşdırmaq, yəni psixikanın obyektiv qanunauyğunluqlarını açmaq imkanı verir.

Psixikanın fəaliyyətdə inkişafı prinsipi psixika inkişafın məhsulu və fəaliyyətin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Psixikanın inkişafı əmək fəaliyyətindən, təlimdən asılıdır.

Qeyd olunan prinsiplər psixologiya elminin tədqiqat strategiyasını müəyyən edir.

Sual 6. Psixologiya elminin əsas istiqamətləri.

Cavab: Bihevizm. Bu istiqamətin yaradıcısı Amerika psixoloqu U. Uotson (1878-1958) olmuşdur. 1913-cü ildə «Psixoloji xəbərlər» jurnalında Uotsonun «Psixologiya: bihevizm onu necə görür» adlı məqaləsindən nəşr edildi. Bihevizmin əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir: psixologia güya şüuru deyil, davranışı (cərəyanın adı da buradan əmələ gəlib, ingiliscə - «**behavior**» davranış deməkdir) öyrənməlidir. Bihevizmlərə görə davranış ancaq xarici stimullarla (S) şərtlənən sekretor və əzələ reaksiyalarından (R) təşkil olunmuşdur. Onlar stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı əlaqəni davranışın vahidi kimi qəbul edir, psixika və şüuru isə psixologiyanın predmeti kimi inkar edirdilər. Təsadüfə deyilki bihevizmi «**psixikasız psixologiya**» adlandırdılar.

Freydizim. Cərəyan XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. Qərb ölkələrində bu cərəyan incəsənətə, ədəbiyyata, insanla bağlı müxtəlif elm sahələrinə, xüsusilə təbabətə, antropologiyaya, sosiologiyaya, mədəniyyət tarixinə və s.-yə geniş nüfuz etmişdir. Onun banisi Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freyddir (1856 – 1939). Onun

adı ilə cərəyan Freydizm adlanır. Freydin özü isə onu «**psixozanaliz**» adlandırmışdır.

Freydə görə, insan davranışı ictimai inkişaf qanunları ilə deyil, irrasional (latınca – *irrationalist* – ağılla idarə olunmayan deməkdir), şüursuz psixi qüvvələr tərəfindən idarə olunur. İnsan guya öz mühiti ilə həmişə gizli müharibə vəziyyətində olur. İntellekt – bu təhtəşüür qüvvələri, instinktiv meylləri başqalarından gizlətmək üçün aparatdır. İnsanın bütün hərəkətlərini, bütün tarixi və ictimai hadisələri Freyd şüursuz meyllərin, hər şeydən əvvəl, seksual meyllərin təzahürü kimi təhlil edirdi.

Onun fikrincə, insanın ruhi həyatının hərəkətverici qüvvəsi seksual (cinsi) başlanğıcdan – *libidodan* ibarətdir. Freydizm baxımından insan asosialdır, mahiyyət etibarı ilə bütün xüsusiyyətlərinə və ya bir çox cəhətlərinə görə heyvana bənzəyir. İnsanın davranışını Z.Freyd iki prinsipə – «zövq prinsipinə» (burada başlıca olaraq heyvan instinktlərinin eyni olan cinsi həvəsin təzahürləri nəzərdə tutulur) və «reallıq prinsipinə» (cəmiyyətin tələblərinə müvafiq olaraq seksual həvəsi boğmaq zərurətinə) tabedir. «Zövq prinsipi» ilə «reallıq prinsipi»nin toqquşması nəticəsində «təmin olunmamış seksual həvəs» də məhz bu sahədən

insanın davranışını idarə etməyə başlayır. Deməli, insan davranışında şüurun rolu azaldılır.

Koqnitiv psixologiya. Koqnitiv (latınca *cognition* – bilik, idrak deməkdir) psixologiya 50-ci illərin əvvəllərindən əmələ gəlmişdir. Onun əsasını belə bir müddəə təşkil edir ki, psixoloji proseslərin cərəyanında və insan davranışında biliklər, koqnitiv strukturlar həlledici (C.Bruner, U.Naysser, R.Atkinson və.b) rola malikdir. Bu baxımdan koqnitiv psixologiya hafizə və təfəkkürün təşkilində biliklərin rolunu öyrənir. Bununla bərabər, həmin cərəyan şəxsiyyəti, fərdi fərqləri, emosiyaları və s. koqnitiv nəzəriyyə baxımından təhlil edir. Koqnitiv psixologiya insanın davranışında biliklərin rolunu formal baxımdan aydınlaşdırır, şəxsiyyətin koqnitiv strukturları ilə şərtlənən motivləri, sərvət meyllərini əslində inkar edir.

Humanistik psixologiya. Bu cərəyan 50-ci illərin əvvəllərində Qərbdə, xüsusi ilə amerikalada bihevizizm və freydizm cərəyanlarına reaksiya kimi əmələ gəlmişdir. Onun baniləri K.Rocers, Q.Olport, A.Maslou və s. olmuşdur. Onu başqa sözlə «*ekzistensial*» (latınca *ex (s) istentia* – mövcud olmaq deməkdir) psixologiya da adlandırırdılar. Bu cərəyanın nümayəndələri insanı hisslərlə yaşayan varlıq kimi görürdülər. Onların fikrincə insana öz

imkanlarını həyata keçirmək üçün kömək etmək lazımdır.

Humanistik psixologiya bu köməyi psixoterapevtik aspektdə təhlil edir. Onların fikrincə insan psixoterapevtə «xəstə» kimi yox, müştəri kimi müraciət etməli, onu narahat edən, həyəcanlandıran həyati problemləri özü həll etməlidir, həyatının mənasını başa düşməlidir, psixoterapevt isə ancaq məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu psixologiya ən çox psixoterapiyada yayılmışdır.

Sual 7. Psixologiyanın tədqiqat metodları.

Hər bir elmin öz predmetini, mövzusunun tədqiq etmək üçün istifadə etdiyi yollar və vasitələr vardır. Psixologiya elminin tədqiqat metodları müxtəlifdir. Müasir psixologiyada tədqiqatın bütün silsiləsini əhatə edən metodlar sistemi – təşkilati, empirik, elmi materialların kəmiyyət-keyfiyyət təhlili və interpretasiya metodları yaranmışdır. Ümumi götürdükdə psixologiyanın aşağıdakı əsas metodları vardır:

Müşahidə. Müşahidə metodu dedikdə, psixi hadisələrin cərəyanına müdaxilə edilmədən onu baş verdiyi təbii şəraitdə məqsədəuyğun və müntəzəm surətdə izləmək nəzərdə tutulur. Bu metod psixoloji

faktları öyrənmək, təsbit etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidələr *təsadüfii* və *sistematik* olmaqla iki yerə bölünür. *Təsadüfii müşahidə* heç bir qaydaya tabe olmur. Psixoloq tərəfindən gündəlik həyat şəraitində aparılır. *Sistematik müşahidə* isə planlı şəkildə aparılmaqla təbii müşahidə də adlandırılır. Bu müşahidə planlı şəkildə həyata keçirilir.

Eksperiment. Müşahidədən fərqli olaraq nisbətən qısa müddətdə həyata keçirilir və daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Eksperiment zamanı alim-psixoloq (*eksperimentator*) öyrəniləcək adamın fəaliyyət göstərməsi – hər hansı bir eksperimental tapşırığı yerinə yetirməsi üçün şəraiti niyyətli surətdə yaradır və həmin şəraiti istədiyi vaxt dəyişir. Eksperimentdə müxtəlif cihazlardan, texniki vasitələrdən, şəkillərdən, mətnlərdən və s. istifadə olunur. Belə eksperimentlər adətən xüsusi laboratoriyalarda və ya xüsusi otaqlarda aparılır. Bu cəhəti nəzərə alaraq onlara *laborator eksperiment* deyirlər. Eksperimentin bir növü də *təbii eksperimentdir* ki, onun həyata keçirilməsi zamanı xüsusi eksperimental şərait yaradılmır. Hadisə təbii şəraitdə, məsələn dərs zamanı öyrənilir. Təbii eksperiment ilk dəfə 1910-cu ildə A.F.Lazurski tərəfindən tətbiq olunmuşdur. *Formallaşdırıjı*

(öyrədici) eksperiment psixi proseslərin, şəxsiyyətin, haləti və keyfiyyətlərinin formalaşdırılması ilə bağlı istifadə olunan tədqiqat metodudur.

Sosiometriya. Psixoloji metodlar içərisində sosiometriya (latınca – cəmiyyət (*societas*) yunanca – ölçmək (*metriya*) mühüm yer tutur. Amerika psixoloqu C. Moreno tərəfindən işlənmişdir. Bu metod vasitəsi ilə mikroqruplardakı qarşılıqlı münasibətləri, ailə üzvləri arasındakı simpatiya və antipatiyanı, uşaq mikroqruplarındakı qarşılıqlı münasibətləri və s. öyrənmək məqsəduyğundur. Qrup differensiasiyasının sosiometrik yolla öyrənilməsinin xüsusi variantı **referentrometriya**dır. Onun köməkliyi ilə insan üçün özünün şəxsiyyət keyfiyyətlərinin, davranış tərzinin, meyllərinin qiymətləndirilməsinə münasibəti öyrənmək mümkündür.

Anket-sorğu. Əvvəlcədən sistemləşdirilmiş sualların sorğu vərəqələri formasında təqdim edilərək, sorğu aparılan şəxs haqqında ilkin sosial-psixoloji məlumat toplanması ilə bağlı keçirilən metodiki vasitədir. Şəxsiyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişaf səviyyəsini, məzmununu, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin xarakterik əlamətlərini, ünsiyyət mədəniyyətini və s. müəyyənləşdirmək üçün sorğu əlverişli metoddur. Ailədə tərbiyə işinin təşkili

vəziyyəti, ailədaxili konfliktlər, ailənin pedaqoji-psixoloji mühiti və digər məsələlərlə bağlı anket-sorğunun aparılması təcrübəsi də geniş yayılmışdır.

İntervyu. Bir qayda olaraq əvvəlcədən hazırlanmış suallara verilən cavablar yolu ilə məlumat toplanması məqsədilə keçirilən sosial-psixoloji metoddur. Bu metod sorğu üsulları silsiləsinə daxil olub mənaca-qarşılaşma, söhbət, müsahibə deməkdir. O, daha çox birtərəfli kommunikasiya prosesidir. Bu zaman hər hansı bir məsələ haqqında müəyyən bir şəxsin mülahizəsi soruşulur.

Testləşdirmə. Psixoloji ölçmə mahiyyəti daşıyır. Test – «sınaq», «yoxlama», «nümunə» və «ölçmə» mənalarını özündə birləşdirir. Bu metod nəzəri-psixoloji faktların hər bir fərd üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, əldə edilmiş empirik nəticələrin sınaqdan keçirilməsi, qısa müddətdə dəqiq nəticələrin əldə olunması məqsədilə tətbiq olunur. Testlərin ilk elmi nümunələri uşaqların psixofizioloji imkanlarının ölçülməsi üçün V.Vuntun Leypsiqdəki laboratoriyasında yaradılmışdır. Uşaqların psixofizioloji imkanlarının təlim prosesinə təsiri probleminin testlər yolu ilə öyrənilməsi ilk dəfə 1897-ci ildə G.Ebbinhauz tərəfindən həyata keçirilmişdir. Testlər daha sonralar Bine, Ayzenk, Torndayk,

Vudvors və b. tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Əlamətlərinə görə testlər iki qrupa bölünür:

- ✓ *fərdi və qrup;*
- ✓ *şifahi və yazılı;*
- ✓ *miqdar və kəmiyyət;*
- ✓ *dərəcəli (gradual) və alternativ;*
- ✓ *ümumi və xüsusi.*

Söhbət. Nitq ünsiyyəti yolu ilə birbaşa və ya dolayısıyla psixoloji məlumat toplanmasında istifadə olunur.

II Fəsil.

İdrak prosesləri və onların formaları.

Sual 8. İnsan həyatında duyğuların rolu nədən ibarətdir?

Cavab: Hissi idrak *duyğulardan* başlayır. Onun başlıca funksiyası ətraf aləmdə, eləcə də bədəndə baş verən hadisələr barədə subyektə məlumat verməkdir. Bütün idrak proseslərinin bünövrəsini duyğular təşkil edir. O, orqanizmlə mühit arasında ilkin əlaqədir. Duyğular varlığın ən sadə, ən bəsit xassələri barədə bilavasitə məlumat verir. Işığın, səsin, təzyiqin,

istinini, soyuğun və s. əks etdirilməsi duyğudur. Duyğular xarici aləm haqqında biliklərimizin mənbəyidir. Əgər insan bütün duyğu üzvlərindən məhrum olarsa, o, heç cür ətraf aləmi dərk edə, nə baş verdiyini anlaya bilməz.

Psixologiyada duyğu dedikdə ən bəsit idrak prosesi nəzərdə tutulur. İnsan onun köməyi ilə varlığı əks etdirir, başqa sözlə varlığın dərk olunması duyğulardan başlayır.

***Duyğular** indiki anda hiss üzvlərinə təsir edən cism və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyət və xassələrinin beyində inikasıdır.* Onlar həm xarici aləm hadisələri, həm də orqanizmin daxilində baş verən proseslər barədə məlumat verir. Bunun sayəsində orqanizmin ətraf aləmə bələdləşməsi mümkün olur. Duyğular vasitəsi ilə biz cismin həcmi, formasını, rəngi, temperaturu, səsi, qoxusu və s. haqqında məlumat alırıq. Bununlada duyğular bizim ətraf aləm haqqında biliklərimizin mənbəyini təşkil edir.

Sual 9. Duyğular necə yaranır?

Cavab: Maddi varlıqdan yaranan enerjinin (istilik, kimyəvi, mexaniki, elektromaqnit və s.) hər hansı faktor və ya elementini dərk etdiyimiz üçün bizim reseptorlarımızdan hansınınsa qıcıqlandırılması

kifayətdir. Yalnız bu zaman hiss üzvlərindən birinin (görmə, eşitmə, iyilmə, dadbilmə, dəri duyğuları) sinir uclarında elektrik impulsu yaranır və duyğu prosesi başlayır. Stimulun ilkin təhlili və kodlaşdırılmış siqnalları reseptor hüceyrələrində həyata keçirilir və sonra kodlaşdırılmış siqnallar sensor sinirləri vasitəsilə onuğra və baş-beyinə ötürülür.

Belə ki, istər duyğu və istərsədə qavrayış prosesində *analizatorun* duyğunun əmələ gəlməsin üçün lazım olan *anatomik–fizioloji* cihazın fəaliyyət halına gəlməsi zəruridir. Əks təqdirdə nə xarici, nə də daxili aləmdən gələn qıcıqlayıcılar əks etdirilə bilməz.

Analizator üç hissədən ibarətdir: *xarici qıcığı qəbul edən səth – reseptor: göz, qulaq, burun, dəri və s., mərkəzəqaçan – afferent sinir, analizatorun beyin nahiyəsi; qıcıqlayıcıya cavab isə hərəkət efferent sinirlərlə verilir.* Onların normal fəaliyyəti duyğu və qavrayışın əmələ gəlməsi üçün mühüm şərtidir.

Sual 10. Duyğuların hansı növlərini tanıyırsınız?

Cavab: Duyğuların növləri müxtəlifdir. Onları təsnif etmək üçün əvvəlcə, duyğuların xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Yuxarıda qeyd etdik ki, duyğular müəyyən qıcıqlandırıcıların müvafiq

reseptorlara (analizatorun birinci hissəsinə) təsiri nəticəsində baş verirlər. Bu cəhəti nəzərə alaraq onları yaradan qıcıqlandırıcıların xassələrinə və həmin qıcıqlandırıcıların təsir etdiyi reseptorlara əsasən üç qrupa bölürlər:

1. Ekstroseptiv və ya xarici duyğular. Xarici aləmdə olan cism və hadisələrin reseptorlara təsiri nəticəsində yaranır. Ekstroseptiv duyğuların reseptorları bədənin üst qatında yerləşir. Ekstroseptiv duyğulara görmə, eşitmə, iybilmə, lamisə (dəri) və dadbilmə duyğuları aiddir.

2. İnteroseptiv və ya daxili duyğular. Onların reseptorları daxili üzvlərdə, həmçinin bədənin toxumalarında yerləşir və daxili üzvlərin vəziyyətini əks etdirir. Aclıq, toxluq, ağrı, susuzluq və s. interoseptiv duyğulara aiddir.

3. Proprioreseptiv duyğular. Onların reseptorları oynaq və əzələlərdə yerləşir. Onların köməkliyi ilə bədənin müxtəlif hissələrinin hərəkət və vəziyyəti haqqında beynə məlumat verilir. Hərəkəti və müqavimət duyğuları proprioreseptiv duyğulara aiddir.

Ekstroseptiv duyğuları iki qrupa ayırmaq olar: kontakt və distant duyğuları. Kontakt duyğularda qıcıqlanma onlara təsir edən obyektlərlə bilavasitə təmas zamanı baş verir (lamisə (dəri) və dadbilmə).

Distant duyğularda bizdən uzaqda olan obyektlərə qıcıqlanma reaksiyası verir: distant reseptorlarına görmə, eşitmə, iybilmə daxildir.

Sual 11. Qavrayış və onun əsas xüsusiyyətləri.

Cavab: Hissi idrakın mühüm mərhələsini təşkil edən qavrayış prosesi cism və hadisələri bütün əlamət və xüsusiyyətləri ilə birlikdə, yəni bütövlükdə əks etdirir. Məsələn, biz almanı görüb onun rənginə, formasına, iyinə görə duyuruqsa, onu yeyəndə artıq biz onu qavramış oluruq. Yəni bizdə onun haqqında tam mənada anlayış formalaşır. Deməli, qavrayış ətraf aləm haqqında duyğulara nisbətən daha dolğun, daha bitgin və müfəssəl məlumat verir.

Qavrayış hiss üzvlərinə bilavasitə təsir edən cism və hadisələrin bütün əlamət və xassələrinin bütövlükdə inikasdır, dərk olunmasıdır.

Qavrayış daha mürəkkəb idrak prosesidir. Onun tərkibinə duyğularla yanaşı insanın keçmiş təcrübəsi də daxildir. Bundan əlavə qavrayış prosesi digər idrak prosesləri; *nitq, təfəkkür, iradə, təxəyyül* və s. ilə üzvi surətdə bağlıdır. Qavrayış prosesində insanın keçmiş təcrübəsinin iştirakı onun qavrayışını mənalı edir. Qavrayış insanın marağından, meylindən, dünyagörüşündən, yönəlişindən, emosional

vəziyyətindən və s. asılıdır. İnsanın həyat təcrübəsi, maraqları, şəxsiyyətinin ümumi istiqaməti, sərvət meylləri də qavrayış prosesinə ciddi təsir göstərir.

Qavrayışın məzmun və istiqamətinin insanın təcrübəsindən, həyata münasibətindən, maraqlarından, bilik zənginliyindən, yönümündən asılı olması *appersepsiya* adlanır. Bu da qavrayışın mühüm xüsusiyyətidir.

Qavrayışın xüsusiyyətləri. Onun aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır. *Qavrayışın sabitliyi* hər hansı bir cismi qavrama şəraitinin müəyyən dərəcədə dəyişməsinə baxmayaraq, cismin sürətinin olduğu kimi qalmasına deyilir. Yaşadığımız aləmi biz yalnız mütəşəkkil struktur kimi deyil, həm də nisbətən daimi, davamlı şəkildə qavrayırıq. Əşyaların beynimizdə həkk olunmuş sürəti hansı bucaq altında, hansı məsafədən baxılmasından asılı olmayaraq, onun ölçüsü və rəngi dəyişmədən qavranılır.

Qavrayış qavranılan əşyanın sürətini duyğuların lazım olan məlumatını əlavə etməklə tamamlayır. Bu *qavrayışın tamlığı* adlanır. Qavrayışın tamlığı obyektiv gerçəklikdə olan cismlərin özlərinin tamlıq xüsusiyyəti ilə təyin edilir.

İnsanın qavrayış prosesində keçmiş təcrübəsinin iştirak etməsi onun qavrayışını mənalı edir. İnsan onun üçün əhəmiyyətli olan cism və

hadisələri ilk növbədə qavrayır, bu da **qavrayışın mənalılığı** adlanır.

İnsana təsir edən cism və hadisələrin digərlərindən ayrılaraq qavranılmasına **qavrayışın seçiciliyi** deyilir. İnsana eyni vaxtda müxtəlif əşyalar təsir edir. İnsan onların hamısını yox, yalnız maraq, meyl, dünyagörüşü, motivləri, emosional vəziyyətinə uyğun gələnləri ilk növbədə qavrayır.

Sual 12. Qavrayışın növləri.

Cavab: Qavrayışın müxtəlif növlərini **sadə** və **mürəkkəb** olmaq üzrə iki böyük qrupa aid edirlər.

Duyğularda olduğu kimi, qavrayışın **sadə** növlərini də analizatorlara əsasən xarakterizə edirlər. Qavrayış prosesində bəzən görmə, bəzən eşitmə, bəzən isə iybilmə və ya dadbilmə analizatoru üstün rol oynayır. Bundan asılı olaraq **sadə qavrayışın iybilmə, görmə, eşitmə, dadbilmə qavrayışı** və s. kimi növlərini fərqləndirirlər.

Mən şlaləyə baxıramsa burada ən azı 3 analizator – görmə, eşitmə və hərəkət analizatorları iştirak edir. Bu prosesdə görmə analizatoru digər iki analizatora nisbətən üstün rola malik olduğu üçün belə qavrayışa **görmə qavrayışı** deyilir.

Qavrayışın *mürəkkəb* növü kimi: **məkan, zaman** və **hərəkət** qavrayışları da vardır.

Məkan qavrayışı cismlərin məkan münasibətlərinin inikası olub, insanın ətraf mühitə bələdləşməsinin zəruri şərtidir. İnsanın məkan qavrayışı obyektiv şəkildə mövcüd olan məkanın inikasıdır. Yəni məkan qavrayışında obyektlərin forması, həcmi, onlar arasındakı məsafə, onların relyefi, yerin uzaqlığı və istiqaməti əks olunur. Məkan qavrayışı çox mürəkkəb proses olub, görmə, eşitmə, hərəkət, lamisə analizatorlarının iştirakı ilə bağlıdır.

Zaman qavrayışı cism və hadisələrin sürətinin, müddət və ardıcılığının inikasıdır. Həmin qavrayışın köməkliyi ilə ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər əks etdirilir. Zaman qavrayışı çox mürəkkəb proses olub, görmə, eşitmə, hərəkət və daxili analizatorların iştirakı ilə baş verir. Bunların arasında hərəkət və daxili analizatorlar xüsusilə mühüm yer tutur. Onlar dövrü cərəyan edən hadisələrin qavranılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Zaman qavrayışında insanın əhvalı, hadisələrin maraqlılığı, keçmiş təsəvvürlər də mühüm təsir göstərir. Eyni bir vaxt, o vaxtda cərəyan edən hadisələrin əhəmiyyətindən, çoxluğundan asılı olaraq qısa və uzun müddət kimi qavranıla bilər.

Hərəkət qavrayışı cismin istiqamət və sürətinin inikasıdır. Həm məkan, həm də zaman amillərindən, cisimlərin uzaqlığından, onların yerdəyişmə sürətindən, həmçinin müşahidəçinin özünün məkanda hərəkətindən asılıdır.

Hərəkət qavrayışı bir sıra analizatorların qarşılıqlı fəaliyyəti ilə şərtlənir. Burada görmə, hərəkət, bəzən isə eşitmə analizatorları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sual 13. Sosial persepsiya nə deməkdir?

Cavab: İnsanların qarşılıqlı münasibəti onların bir-birini qavraması və anlaması prosesində formalaşmış inkişaf edir. Ünsiyyət insanların bir-birini qavramasından başlayır. Qavrayışın bu növü psixologiyada *sosial persepsiya* (latınca *socialis* – ictimai, *perseptio* – qavrayış deməkdir.) adlanır.

Sosial persepsiyanın əsas məsələlərindən biri insanın insan tərəfindən qavranılması və anlaşılmasıdır. Bu onunla bağlıdır ki, sosial persepsiya sayəsində təşəkkül edən insan surətləri ünsiyyət prosesinin və birgə fəaliyyətin tənzim edilməsində mühüm rol oynayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlar bir-birini qavrayarkən, adətən 3 cəhəti:

1. *fiziki simanı;*
2. *ekspressiv (ifadəli) davranışı;*
3. *geyim xüsusiyyətlərini qavrayırlar.*

İnsanların bir-birini qavramasında sifət mühüm rol oynayır. Sifətin ən ifadəli əlamətləri ağızla göz arasında yerləşir. Bu sahəyə mimika zonası deyilir. İnsanın insan tərəfindən qavranılmasında ekspressiv yükü bu zonalar daşıyır. Belə ki, gülüşün ifadəsində ağız, müxtəlif emosiyaların ifadəsində isə göz sahəsi daha mühüm rol oynayır. Bu baxımdan sifət nəinki qavranılmaq üçün münasibdir, həm də sifətin ekspressiyası insanın hərəkətlərini (vəziyyətini) əks etdirir və həmişə ünsiyyət prosesində nəzərə alınır. Hər hansı bir adam başqasının sifətini təsvir edərkən, sifətin forması, gözlərin rəngi, dodaqlar, alın, qaş, ağız və s. haqqında məlumat versə də, onları həmişə mənalandırır, qaşın-gözün və dodaqların təkrarlanmaz cizgiləri arxasında insan psixologiyasının sirlərini axtarır.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesini təhlil edərkən, qavrayış subyektin və obyektin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. İnsanın insan tərəfindən qavranılması müxtəlif amillərlə şərtlənir: fərdi həyat təcrübəsi, yaş, cins, peşə, təhsil, milliyyət, etnik mənsubiyyət və s. sosial persepsiyaya mühüm təsir göstərir. Sosial persepsiya qarşılıqlı prosesdir.

Sual 14. Diqqət nəyə deyilir?

Cavab: Gündəlik həyatda insana yüzlərcə qıcıqlayıcı təsir edir. Lakin insan onların hamısını əks etdirmir, ən vaciblərini seçib ayırır. İnsanın ağına çoxlu fikirlər gələ bilər, lakin o, onların müəyyən qismindən əl çəkir, indiki anda ona lazım olanları saxlayır. Ona müxtəlif informasiyalar gəlir, lakin onları da seçib ayırır, xalq ifadəsi ilə deyilsə, işə yarayanları saxlıyır, qalanından imtina edir. Bütün bunlar diqqətin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Diqqət *şüurun müəyyən obyekt üzərinə yönəlməsi və mərkəzləşməsindən ibarət olan psixi hadisədir.*

Yuxarıda tanış olduğumuz «şəlalə» misalını xatırlayaq. «Heyran-heyran şəlaləyə baxıram» ifadəsində mən şəlaləyə diqqət edirəm və onu qavrayıram. Diqqət yetirirəm, cismi yaxşı qavrayıram; diqqət yetirmirəmsə, onu pis qavrayıram və ya heç qavramıram. Digər psixi proseslərin də məhsuldarlığı diqqətin səviyyəsindən asılıdır. Diqqət və hafizə bir biri ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Diqqət olmasa cismin, hadisənin aydın dərk olunması, hafizəsiz isə dərk olunmuş cismin və ya hadisənin yadda saxlanması mümkün olmazdı.

Diqqətin əmələ gəlməsi üçün ilk növbədə obyekt ayırd etmək, onun üzərində mərkəzləşmək, başqalarından isə yayınmaq lazımdır. Diqqətin insanın bütün fəaliyyət sahəsində böyük əhəmiyyəti vardır. Dəzgahda işləyən fəhlə diqqətsiz olduqda işləyə bilməz. Polis əməkdaşı istənilən əməliyyat zamanı diqqətsiz olarsa, onun uğurundan danışmaq da mümkün deyildir. Elə buna görə də K.D.Uşinskinin sözlərilə deyilsə «diqqət, ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir».

Sual 15. Diqqətin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

Cavab: Diqqətin əsas aşağıdakı xüsusiyyətləri ayırd edilir. Buraya diqqətin *mərkəzləşməsi, davamlılığı, həcmi, paylanması, keçirilməsi və yayınması* daxildir.

1. Diqqətin mərkəzləşməsi zamanı şüurumuz bir obyekt və ya fəaliyyətə yönəlir, başqalarından uzaqlaşır. Başqa sözlə, yalnız bir obyektə yönəlmiş diqqət mərkəzləşmiş diqqət hesab olunur. Maraqlı bir kitab oxuduqda diqqətimiz müvafiq iş üzərinə cəmləşmiş olur. Bu zaman ətrafımızda baş verən hadisələri, kənar qıcıqlandırıcıları sezmirik. Diqqətin

mərkəzləşməsi hər hansı bir fəaliyyətə, işə, obyektə dərin, fəal maraqla bağlıdır.

Biz müəyyən bir obyekt, bir fəaliyyət üzərində diqqətimizi nə qədər qüvvətli mərkəzləşdirsək, onu daha aydın qavraya və dərk edərik, fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra edərik.

2. Diqqətin davamlılığı onun ümumi bir məqsədə tabe olan obyektlər üzərində uzun müddət və fasiləsiz olaraq saxlanması ifadə olunur. Burada diqqət bir obyektə digərinə keçirsə də, onlar ümumi məqsədə tabe olan fəaliyyət obyektləri kimi qalır.

Diqqətin davamlılığı, hər şeydən əvvəl, təsir edən obyektlərin və icra olunan işlərin rəngarəngliyindən, yeniliyindən, zənginliyindən, bir sözlə, dinamikliyindən asılıdır.

3. Diqqətin həcmi beyində eyni bir vaxtda əks olunan obyektlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Diqqətin həcmi, obyektlər arasındakı əlaqənin sıxlığından, qarşıya qoyulmuş məqsədin xarakterindən, obyektlərin forma və vəziyyətindən, mürəkkəblik dərəcəsindən asılıdır.

Diqqətin böyük həcmə malik olması bir sıra fəaliyyət sahələrində, o cümlədən polis əməkdaşları üçün də çox əhəmiyyətlidir.

4. Diqqətin paylanması eyni vaxtda iki müxtəlif və daha artıq iş yerinə yetirmək bacarığı ilə

xarakterizə olunur. Diqqətin paylanması əsas şərti icra olunan işlərdən heç olmazsa birinin icrasının yaxşı mənimsənilməsinin vərdiş halına keçməsidir. Əgər icra olunan işlərin hamısı yenidirsə, heç biri yaxşı mənimsənilməyibsə, diqqəti paylamaq mümkün olmur. Diqqətin paylanması icra olunan işlərin həmcins və ya müxtəlif olmasından, habelə həmin işlərin mənimsənilmə dərəcəsiindən və insanın yaşından asılıdır.

5. Diqqətin keçirilməsi onun şüurlu surətdə bir obyektədən başqa obyekt üzərinə yönəlməsində ifadə olunur. Bu, fəaliyyətin ümumi istiqamətinin dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Diqqətin keçirilməsi iki müxtəlif istiqamətli prosesin funksional əlaqəsidir: *diqqətin dayandırılması və diqqətin qoşulması*. Diqqətin keçirilməsi ixtiyari və qeyri-ixtiyari olur.

Əvvəlki fəaliyyətlə ondan sonra gələn fəaliyyətin əlaqədar olması diqqət obyektinin maraqlı və cəlbəediciyi, bizim ona hər hansı bir səbəblə diqqət yetirməyə səy etməmiz və s. bu kimi səbəblər diqqətin keçirilməsini asanlaşdırır. Diqqəti tez keçirmə qabiliyyəti, onun çevikliyi ətraf mühətdə baş verən dəyişmələri qavramağa, icra olunan işin sürətinə müsbət təsir göstərən yaxşı xüsusiyyətlərdir.

6. Diqqətin yayınması onun hazırda qarşıda duran məqsədlə əlaqədar olmayan cisim və hadisə üzərinə yönəlməsində ifadə olunur. Məsələn, müəllim dərsi izah edərkən şagirdin küçəyə baxması, dəftərini vərəqləməsi, yoldaşı ilə söhbət etməsi və s. onun diqqətinin yayınmasını göstərir. Diqqətin yayınmasını şərtləndirən amillər çoxdur. Buraya kənar qıcıqlandırıcıların qüvvəsi, oxşarlığı və s. daxildir.

Sual 16. Diqqətin növləri hansılardır?

Cavab: Diqqətin aşağıdakı növləri vardır:

- 1. ixtiyari diqqət;*
- 2. qeyri-ixtiyari diqqət;*
- 3. ixtiyari diqqətdən sonrakı diqqət.*

İxtiyari diqqətin yaranması insanın xüsusi niyyəti və məqsədi ilə bağlıdır. O, daha çox fəaliyyət prosesində əmələ gəlir və fəaliyyətin tənzim edilməsinə yönəlmiş olur. Qarşıya qoyulmuş şüurlu məqsədlə bağlı olaraq əmələ gələn və müəyyən iradi səy tələb edən diqqətə *ixtiyari diqqət* deyilir.

İxtiyari diqqət şüurlu surətdə icra olunan fəaliyyətin məqsədi ilə əlaqədar olub, obyekt müəyyən sistem üzrə, həm də ətraflı öyrənməyə imkan verir. İxtiyari diqqətdə cism və hadisələr insan üzərində deyil, əksinə insan onların üzərində hakim

olur. Məsələn, cinayətkar arxasınca düşən polis əməkdaşı hər zaman diqqətini onun hərəkətlərinə və davranış tərzinə yönəldərək öz işini qurur.

İxtiyari diqqət zamanı biz heç də təsir edən bütün qıcıqlandırıcıları deyil, yalnız məqsədimizə müvafiq olan qıcıqlandırıcıları seçirik. Bu işə həmin obyektlərə diqqət etməyə qabaqcadan hazırlaşmağı tələb edir. Yuxarıdakı misalda polis əməkdaşı öz işini qurmaq üçün qabaqcadan diqqətini yönləndirməyi öz üzərində məşq etdirməlidir.

Qeyri-ixtiyari diqqət heyvanlarda da vardır. Çünki o, cism və hadisələrin bilavasitə təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Bu halda qıcıqlayıcının xassələrindən asılı olaraq diqqət müəyyən obyektlərə yönələ bilər. Deməli, qabaqcadan qarşıya qoyulmuş məqsədlə, heç bir xüsusi niyyətlə bağlı olmayan və iradi cəhd tələb etməyən diqqətə *qeyri-ixtiyari diqqət* deyilir. Qeyri-ixtiyari diqqət insanın qarşısındakı məqsədlə bilavasitə bağlı olmur. Məsələn, dərs zamanı sinfin qapısı açılarkən müdavimlər dərhal dönüb baxa bilərlər, bu zaman içəri girən adam onların diqqətini özünə cəlb edir. Bu qeyri-ixtiyari diqqət sayılır. Qeyri ixtiyari diqqət bizə təsir edən qıcıqlandırıcıların xüsusiyyətindən, yəni xarici səbəblərdən, insanın daxili emosional vəziyyətindən və şəxsiyyətin istinamətindən asılıdır.

İnsanın niyyətli, öz məqsədinə müvafiq olaraq iradi səy göstərməsi və tədricən iradi səyin vasitəsilə maraqla əvəz olunması *ixtiyari diqqətdən sonrakı* diqqət adlanır. Bu cür diqqət şüurlu vəzifə və məqsədlərlə bağlıdır, yəni niyyətli olaraq baş verir. Diqqətin bu növünün birinci mərhələsi ixtiyari diqqətə, ikinci mərhələsi qeyri-ixtiyari diqqətə oxşayır. Məsələn, müdavim ixtiyari olaraq məsələ həll edir. Məsələ həllinin maraqlı gedişi, onu qeyri-ixtiyari olaraq o işlə uzun müddət məşğul olmağa vadar edir. Yəni, diqqətin bu növü bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir proses kimi cərəyan edir.

III Fəsil.

Gerçəkliyin mənimsənilməsinin səmərəli formaları.

Sual 17. Hafizə haqqında anlayış.

Cavab: İnsanın idrak fəaliyyətində hafizənin də rolu böyükdür. Hafizə insan təcrübəsinin bünövrəsini təşkil edir. Keçmiş təcrübənin qavranılıb hiyf edilməsi sayəsində insanın psixi həyat məzmunu daha dolğun olur. İ.M.Seçenov hafizəni «psixi həyatın əsas şərti», «psixi inkişafın guşə daşı» hesab edərək göstərirdi ki,

hafizə bütün psixi inkişafın təməlini təşkil edən qüvvədir. Əgər bu qüvvə olmasaydı, hər bir real duyğu özündən sonra bir iz buraxmadığı üçün milyonuncu dəfə təkrar edildikdə belə, birinci dəfə duyulduğu kimi təsir bağışlayardı.

Deyilənlərdən aydın olur ki, həm diqqət, həm də hafizə başqa psixi hadisələrə dərinədən nüfuz edir, onları şərtləndirir. Diqqət olmasa cismin, hadisənin aydın dərk edilməsi, hafizəsiz isə dərk edilən cismlərin yadda saxlanması və onlardan sonrakı təcrübədə istifadə olunması mümkün olmazdı.

Hafizə *cism və hadisələrin, keçirilən halların yadda saxlanması, yada salınması, hifz olunması və unudulmasından ibarət olan psixi prosesdir.*

Qeyd olunan proseslər fəaliyyətdə təşəkkül tapır və onunla təyin olunur. Müəyyən materialı yadda saxlama həyat və fəaliyyət prosesində toplanan fərdi təcrübə ilə bağlıdır. Yadda saxlanılanlardan gələcək fəaliyyətdə istifadə olunması yadasalma tələb edir. Müəyyən materialın fəaliyyətdən çıxması unutmaya ilə nəticələnir. İnsan davranışının hər bir anı onun bütün həyat təcrübəsi ilə müəyyən edildiyinə görə, materialın hafizədə hifz olunması həmin materialın şəxsiyyətin fəaliyyətində iştirakından asılıdır. Hafizə şəxsiyyətin psixi həyatının mühüm, həlledici xüsusiyyətidir.

Sual 18. Hafizənin növləri hansılardır?

Cavab: İlk növbədə bizə təsir edən cismlərdən nəyin yadda saxlanılmasına görə hafizənin növləri ayırd edili. Yəni *hafizənin obyektinə görə: surət, hərəkət, hiss (emosional), sözlü-məntiqi* hafizə növləri fərqləndirilir.

Surət hafizəsi gerçəkliyin cism və hadisələrinin keçmişdə qavramış olduğumuz surətlərinin yadda saxlanması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Cismin sensor səviyyədə inikası görmə, eşitmə, lamisə və s. vasitəsilə olduğundan surət hafizəsinin də məzmununu görmə, eşitmə, lamisə və s. təsəvvürləri təşkil edir. Surət hafizəsi təlim fəaliyyətində mühüm yer tutur. Bu növ hafizəyə *əyani-obrazlı* hafizə də deyirlər.

Hərəkət hafizəsi müxtəlif hərəkətlərin və onların sisteminin yadda saxlanması, hifz olunması və yadasalınmasıdır. İdmançılarda, polis əməkdaşlarında, balet ustalarında bu hafizə peşə fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün vacibdir.

Müxtəlif hərəkətlərin düzgün və dürüst qavranılması hərəkət hafizəsinin keyfiyyət və məzmununa müsbət təsir göstərir. Hərəkət hafizəsi olduqca çox və müxtəlif hərəkət vərdişlərdə təzahür

edir. Təlim və əmək vərdişlərinin təşəkkül etməsində hərəkət hafizəsi mühüm rol oynayır.

Hərəkət hafizəsi demək olar ki, bütün adamlarda vardır, lakin ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif şəkildə və intensivlikdə təzahür edir. Hafizənin bu növü digər növlərə nisbətən tez inkişaf edir.

Sözlü-məntiqi hafizə fikirlərin, anlayışların yadda saxlanması, hifz edilməsi və yadasalınmasından ibarətdir. Fikirlər, mülahizələr dil materiallarında maddiləşir, odur ki, bu hafizə sadəcə olaraq *məntiqi* deyil, *sözlü-məntiqi* hafizə adlanır. Bu hafizə yalnız insanlara məxsusdur. Həmin hafizənin köməyi ilə ya materialın əsas mənasının ifadəsini, ya da onun hərfən söz və ifadələrini yada sala bilir. Bu zaman öyrənilən materialın mənasını anlamaq, onu təhlil etmək, onu həyata tətbiq etmənin yollarını düşünmək əsas yer tutur.

Hiss (emosional) hafizəsi keçirdiyimiz hissələrin yadda saxlanması və yada salınmasından ibarətdir. Belə ki, insanın keçirmiş olduğu müsbət və ya mənfi hissələr izsiz itib getmir, onun hafizəsində bu və ya digər dərəcədə həkk olunur, sonradan yada salınır. Bu halda insan yenə ya sevinir, ya kədərlənir, ya utanır, ya da həyacanlanır. Keçirmiş olduğumuz dəhşətli qorxu hissini yenidən xatırlarkən bəzən, necə deyirlər, adamın bədəni lərzəyə gəlir.

Emosional (hissi) hafizə insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu hafizə insana imkan verir ki, keçirdiyi hissələrin məzmun və xarakterindən asılı olaraq öz davranış və rəftarını tənzim etsin. Bu mənada emosional hafizə insanın mənəvi inkişafının əsas şərtidir.

Yaddasaxlama və yadasalmanın məqsəd və üsullarından, onun iradi surətdə tənzim edilməsindən asılı olaraq hafizənin **ixtiyari** və **qeyri-ixtiyari** növlərini də yerqləndirirlər.

Bu və ya digər materialın yadda saxlanması, xatırlanması üçün qarşıya xüsusi məqsəd qoyulmursa və onlar sanki öz-özünə, müəyyən yol və vasitələrdən istifadə etmədən, heç bir iradi cəhd göstərilmədən yadda qalırsa, bu **qeyri-ixtiyari hafizə** adlanır. Məsələn, şagird hər hansı maraqlı kitab oxuyanda, kinofilmə baxanda, qeyri-adi hadisələrlə rastlaşanda xüsusi niyyət olmadan da onları yadda saxlayır.

Əgər insan qarşısına xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoyur və lazım olan materialı yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərir, xüsusi üsul və qaydalardan istifadə edirsə, bu hafizə **ixtiyari hafizə** adlanır. İxtiyari hafizə insanın şüurlu fəaliyyətinin həm nəticəsi, həm də səbəbidir. Belə dialektik vəhdət ixtiyari hafizənin inkişafını şərtləndirən başlıca amildir.

Hər hansı bir cism və hadisənin insan beynində yadda qalması müddətinə görə də hafizənin *qısamüddətli* və *uzunmüddətli* növləri ayırd edilir.

Qısamüddətli hafizə bilavasitə qavradığımız cism və hadisələri müəyyən müddət ərzində görməkdə, eşitməkdə və s. davam edirik (onlar gözümüzün qabağında dayanır, qulaqlarımızda səslənir). Qısamüddətli hafizə çox az müddət (bir neçə saniyə və ya dəqiqə) davam edən prosesdir, lakin bu qısa müddət elə indicə gördüyümüz hadisələri əhya etmək üçün kifayət edir. İndicə hiss üzvlərimizin verdiyi məlumatı operativ sürətdə tutmağa, dəyişdirməyə və canlandırmağa *qısamüddətli hafizə* deyilir.

Uzunmüddətli hafizə isə qavranılan materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanması ilə xarakterizə olunur. Yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin, informasiyaların uzun müddət (saatlarla, aylarla, illərlə, bəzən on illərlə) hifz edilməsi, yadda saxlanması uzunmüddətli hafizənin əsas məzmununu təşkil edir.

Sual 19. Hafizə prosesləri.

Cavab: Hər bir hafizə prosesinin öz xüsusiyyətləri vardır. Dərk olunan cism və hadisələrin yadda saxlanması, yada salınması və tanınması ***hafizə prosesləri*** adlanır. Psixologiyada hafizə prosesləri dedikdə *yaddasaxlama*, *yadasalma*, *hifzetmə* və *unutma* nəzərdə tutulur.

Yaddasaxlama əgər bizim iradəmizdən asılı olmayaraq baş verirsə, onda o, *qeyri-ixtiyari adlanır*. Yox, əgər hər hansı cism və ya hadisənin yadda saxlanmasını məqsəd kimi qarşıya qoyuruq və bundan ötrü müəyyən iradi səy göstəririksə, bu *ixtiyari yaddasaxlama* adlanır.

Yaddasaxlama ***mexaniki*** və ***mənali*** olur.

Mexaniki yaddasaxlamada materialı sadəcə olaraq təkrarlamaq yolu ilə yadda saxlamağa çalışırlar.

Mənali və ya məntiqi yaddasaxlamada isə material mənimsənilərək, müxtəlif üsul və fəndlərdən istifadə yolu ilə hafizəyə yerləşdirilir.

Hifzetmə hafizədə olan materialın daha da dərindən və uzun müddətə qorunub saxlanmasına xidmət edir. Nəyi isə hafizədə saxlayan insan, onu ümumiləşdirərək möhkəmləndirməyə çalışır. Hafizədə o material uzun müddət qalır ki, o material

yaxşı mənalandırılsın. İnsanda dərin marağa səbəb olan, güclü təəssürat yaradan, gələcək fəaliyyət zamanı lazım olan material hafizədə daha yaxşı möhkəmlənir. Təkrarın özü də hifzətməyə imkan yaradır. Düzgün iş rejimi, iş və istirahətin vaxtında həyata keçirilməsi, normal yuxu bu işdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yaddasaxlamanın əksi olan hafizə prosesi **unutmadır**. Unutmanın dərəcəsi materialın təkrar edilməsindən asılı olur. Xəstəlik və güclü sarsıntı unutmaya səbəb olur. Çətin şəraitdə güclü emosional stress tam və qismən unutma ilə nəticələnir. Yorgunluq özü də analoji mənada bu prosesə təsir edir.

Hafizə proseslərindən biri də **yadasalmadır**. Yadasalma *ixtiyari və qeyri-ixtiyari* ola bilər. Yadasalmanın tamlığı və dəqiqliyi yaddasaxlama və hifzətmənin göstəriciləridir. Xatırlama zamanı müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Xatırlamaq üçün hadisənin baş verdiyi şəraiti yada salmağa cəhd etmək lazımdır. Bundan başqa hadisənin baş verdiyi yerdə yaxşı məlum olan obyektlərin xatırlanması bu prosesə müsbət təsir edir.

Yadasalmanın nisbətən asan forması **tanımadır**. Tanıma obyektin təkrarən qavranılması sayəsində baş verir. Tanıma tam və qismən ola bilər.

Sual 20. Təfəkkür haqqında anlayış.

Cavab: Təfəkkür psixologiyada daha geniş aspektdə nəzərdən keçirilir. Psixologiyada təfəkkür dərk edən subyektlə dərk edən obyekt arasında qarşılıqlı təsir prosesi, subyektin ətraf aləmə bələdləşməsinin aparıcı forması kimi öyrənilir. Duyğular və qavrayış təfəkkürün mənbəyidir. Təfəkkür prosesində insan qanunauyğun əlaqələri təsadüfi əlaqələrdən ayırd edir; ayrı-ayrı hallardan ümumi hallara keçir, yəni varlığı ümumi halda əks etdirir. İnsan məhz təfəkkür sayəsində gerçəkliyi daha dərin, tam və dəqiq dərk edir.

Maddi aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışdan başlanır. Lakin, idrakın bu ilk mərhələsində gerçəkliyin cism və hadisələri arasındakı mürəkkəb və çoxcəhətli əlaqə və asılılıqlar, onların mahiyyəti əks etdirə bilmir.

Digər tərəfdən hissi idrakın verdiyi məlumat dərin və heç də həmişə düzgün olmur. Burada hissi idrak materiallarına əsaslanan təfəkkür müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Təfəkkür, *cism və hadisələrin mahiyyətinin, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqların insan şüurunda*

ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesidir.

İnsan məhz təfəkkür sayəsində gerçəkliyi daha dərin, tam və dəqiq dərk edir. Təfəkkürün köməyi ilə bilavasitə qavranılmayan cism və hadisələr də dərk olunur. Məsələn, atomun tərkib hissələrini bilavasitə qavramaq mümkün deyildir. Halbuki insanlar onu bilirlər. Bu vasitəli bilikdir. Deməli, təfəkkür varlığın vasitəli inikasıdır.

Sual 21. Təfəkkürün növləri hansılardır?

Cavab: Psixologiya təfəkkürü mühüm idrak fəaliyyəti kimi öyrənərkən müxtəlif əsaslara görə onu növlərə ayırır. Təfəkkürün fəallıq dərəcəsi, gerçəkliyi odekvat surətdə əks etdirmə səviyyəsi ayrı-ayrı adamlarda eyni olmur. Bütün bu cəhətlərə görə təfəkkür müxtəlif növlərə ayırırlar. Onlarla ayrı-ayrılıqda tanış olaq.

Əyani-əməli təfəkkür. Ən çox bilavasitə təsir edən cism və hadisələrin dərk edilməsi ilə əlaqədardır, yəni əşyalar üzərində praktik fəaliyyətlə bağlı təfəkkür növüdür. Təfəkkürün bu növü 3 yaşına qədər uşaqlarda üstün mövqe tutur. Əyani-əməli təfəkkür əsasən hərəkətlərin köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, kiçik uşaqdan: «Bu körpünü necə

qurmusan?» deyə soruşduqda, «Bax belə» deyə quraşdırdığı körpünü uçurub, yenidən qurmağa başlayır. Bu zaman uşaq öz fikrini hərəkətlərin köməkliyi ilə ifadə edir.

Əyani–obrazlı təfəkkür. Bu təfəkkür prosesində fikri fəaliyyət qavrayış və təsəvvür materiallarına, başqa sözlə, obrazlı materiala istinad edir. Yəni bu halda cism və hadisənin qavrayış və təsəvvür surətləri təhlil edilir, müqayisədən keçirilir və s.

Ontogenetik inkişafda əyani-obrazlı təfəkkür daha çox məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünü göstərir; həm də, demək olar ki, bu yaş mərhələsində hələ məfhumu və ya mücərrəd təfəkkür kifayət qədər aydın nəzərə çarpmır.

Mücərrəd təfəkkür. Bu zaman fikri fəaliyyət əsasən ümumi və mücərrəd məfhumlara istinad edir. Dəyər, ədalət, xoşbəxtlik, kəmiyyət, keyfiyyət və s. haqqında fikirləşmək mücərrəd təfəkkürə misal ola bilər.

Məhz sözlü-məntiqi və ya mücərrəd təfəkkür sayəsində təbiətin, cəmiyyətin, insanın özünün inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əməli məsələlərin həlli ilə əlaqədar olan təfəkkür *əməli* və ya *praktik təfəkkür* adlanır. Onun köməkliyi ilə şagirdlər laboratoriyalarda, tədris-

təcrübə sahəsində, texniki dərnəklərdə və s. müxtəlif fənlərdən öyrəndikləri nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edir, müxtəlif bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.

Bədii təfəkkür. Varlığı obrazlı surətdə əks etdirməklə əlaqədar olan təfəkkürə deyilir.

Məntiqi təfəkkür. Obyektiv gerçəkliyin qanunauyğun əlaqələrinin düzgün inikas etdirilməsi ilə əlaqədar olan təfəkkürə məntiqi təfəkkür deyilir. Məntiqi təfəkkür əsasən hökmlərin müəyyənliyi, ardıcılığı, sübutluluğu, əsaslılığı ilə əlaqədardır. Bu keyfiyyətlər isə təfəkkürün varlığı düzgün əks etdirməsi ilə şərtlənir.

Sual 22. Təfəkkür prosesləri və ya fikri əməliyyatlar.

Cavab: İnsan həyat və fəaliyyət zamanı qarşıya çıxan məsələləri, problemləri həll etmək, suallara cavab tapmaq üçün fikirləşir və bu vaxt bir sıra fikri əməliyyat icra edir. Təfəkkür bir proses kimi insanın idrak fəaliyyətində iştirak edir. Bu cəhət *fikri əməliyyat* adlanır. Fikri əməliyyata *təhlil və tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə* və *təsnifat* daxildir.

Təhlil cismi, hadisəni fikrən hissələrinə ayırmağa, yəni tamın ayrı-ayrı əlamətlərinin, keyfiyyətlərinin, cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə deyilir. Təhlil

cismi, hadisəni fikrən hissələrinə ayırmaqdırsa, *tərkib* həmin hissələri fikrən birləşdirməkdən ibarətdir. İnsanın fərdi inkişafı prosesində təhlil və tərkib müxtəlif mərhələlərdən keçir. *Təhlil və tərkib* fikri fəaliyyət prosesində qarşılıqlı vəhdətdə cərəyan edib, varlığın ümumiləşmiş halda inikasına imkan yaradır.

Müqayisə cism və hadisələr arasında oxşar və fərqli cəhətləri fikrən müəyyənləşdirməkdən ibarət olan əməliyyata deyilir. Cismin və hadisənin zahiri oxşarlıq və fərqləri hələ onların qavranılması prosesində nəzərə çarpır.

Müqayisə həmişə məqsədayənəlməmiş olur. Bununla əlaqədar olaraq idrak prosesində müqayisədən əsasən iki istiqamətdə istifadə edilir. Birinci halda cism və hadisələr tutuşdurulur, onlar arasındakı oxşar cəhətlər, ikinci halda isə cismlər qarşılaşdırılıb aralarındakı fərqli cəhətlər tapılır.

Ümumiləşdirmə cism və hadisələri mühüm əlamət və xassələrinə görə birləşdirməkdən ibarət olan fikri əməliyyatdır. İnsan müşahidə etdiyi cism və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini, əlaqələrini ayırır, yəni təcrid edir, sonra birləşdirir və induktiv istidlal vasitəsilə ümumi qanunauyğunluğu və ya müddəanı tapır. Belə mürəkkəb fikri əməliyyat ümumiləşdirmədir.

Ümumiləşdirmə prosesi başlıca olaraq üç istiqamətdə gedir. Birincisi, ayrı-ayrı cismlər üçün ümumi və mühüm əlamətlər ümumiləşdirilir, beləliklə, *aşya məfhumları* alınır. Məsələn, metal, ağac, meşə və s. İkincisi, ayrı-ayrı cism və hadisələr arasındakı ümumi və mühüm münasibətlər ümumiləşdirilir. Bu halda *münasibət məfhumları* alınır. Məsələn, hündür, alçaq, sağ, sol və s. Üçüncüsü, təlim ümumiləşdirmələridir. Məsələn, plan tutmaq, tezis yazmaq, nəticə və başlıqlar müəyyənləşdirmək və s.

Ümumiləşdirmə mücərrədləşdirmə ilə sıx vəhdətdədir. Cism və hadisələrdə mövcud olan hər hansı bir mühüm əlaməti, xassəni müəyyən nöqtəyi-nəzərdən ayıraraq, nəzərdən keçirməkdən ibarət olan fikri əməliyyata *mücərrədləşdirmə* deyilir.

Konkretləşdirmə müəyyən ümumi müddəaya aid olan xüsusi halları fikrən müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məsələn, şagird fizika və ya riyaziyyata aid müəyyən qanunları, qaydanı mənimsəmək nəticəsində müvafiq məsələni həll edə bilər, ümumi qaydanı konkret məsələnin həllinə tətbiq edir. Başqa sözlə, konkretləşdirmə hər hansı bir ümumi, mücərrəd müddəanı anlamı asanlaşdırmaq üçün xüsusi müddələrin tətbiqindən ibarət olan bir prosesdir.

Sistemləşdirmə və ya təsnifat cism və hadisələrin malik olduqları fərq və oxşarlıqlarına görə fikrən

növlərə, qruplara və yarımqruplara ayrılmasıdır. Məsələn, iynəyarpaqlı, enliyarpaqlı ağaclar, məməlilər, quşlar, sürünənlər və s. Təsnifat ümumiyyətlə oxşar əlamətlərə görə deyil, müəyyən növ cism və hadisələr üçün mühüm olan oxşar əlamətlərə görə aparıldıqda, düzgün və qiymətlidir. Təsnifat üçün müqayisə əsasdır.

Sual 23. Təfəkkürün əsas formaları hansılardır?

Cavab: Təfəkkürün *məfhum*, *hökm*, *əqli nəticə* və *ya istidlal* kimi 3 əsas forması vardır.

Cism və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin inikasından ibarət olan təfəkkür formasına **məfhum** deyilir. Məfhum həmişə sözlərdə ifadə olunur. Onlar müxtəlifdir: *ümumi*, *fərdi*, *konkret* və *mücərrəd* məfhumlar vardır.

Ümumi məfhumlar müəyyən cism və hadisələr qrupunun mühüm və ümumi əlamətlərini əks etdirir. Məsələn, şagird, müəllim, bitki, şəhər və s.

Fərdi məfhumlar ayrı-ayrı cism və hadisələrin ümdə xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bakı, dahi şair Nizami, Mars planeti fərdi məfhumlardır.

Konkret məfhumlar gercək cismlərin mühüm əlamətlərinin inikasından ibarətdir. Məsələn, qələm, maşın, kitab və s.

İnsan təfəkkürünün obyektini konkret cism və hadisələr deyil, onların keyfiyyətləri, xassələri də olur. Bu halda həmin keyfiyyət və xassələr fikrən cismin özündən təcrid edilib, müstəqil surətdə düşünülə bilər. Bu cür yaranan məfhumlara **mücərrəd məfhumlar** deyilir. Məsələn, xoşbəxtlik, sürət, qüvvə, yaxşılıq, pislik, aclıq və s.

Hökm varlığın cism və hadisələri arasında müəyyən əlaqə və münasibətin olub-olmadığını iqrar və ya inkar etməkdən ibarət olan təfəkkür formasıdır. Hökm cismin, hadisənin bu və ya digər cəhətini əks etdirir. «Azərbaycan təbii sərvətlərlə zəngindir».

Ümumi, xüsusi və **fərdi** hökmlər vardır. «Bütün quşlar uçur» *ümumi*, «Bəzi quşlar suda üzür» *xüsusi*, «Bu quş gözəldir» isə *fərdi* hökmdür.

Cismdə hər hansı bir sifətin iqrar və ya inkar edilməsinin səciyyəsinə görə **şərti, təqsimi** və **qəti** hökmlər vardır.

Hər hansı bir fikrin həqiqiliyi hökmdə söylənilmiş şərtlərdən asılıdırsa, bu, **şərti hökm** adlanır. Məsələn, «Əgər şagird müntəzəm surətdə çalışırsa, dərslərindən geri qalmaz». **Təqsimi hökmlərdə** hər hansı cismə aid olan bir neçə

xüsusiyyət iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, «Akif ya birinci, ya ikinci, ya da üçüncü sinifdə oxuyur». Hökm cisimdə bu və ya başqa bir əlamətin olduğunu şərtsiz, danışıqsız iqrar və ya inkar edirsə, o, **qəti hökm** sayılır. Məsələn, «Bakı Xəzər dənizinin sahilində yerləşir».

Təfəkkürün formalarından biri də **istidlal** və ya **əqli nəticədir**. Hər hansı hökmün doğruluğu başqa hökmlərin düzgünlüyündən nəşət edirsə, belə təfəkkür formasına **istidlal** və ya **əqli nəticə** deyilir. Əqli-nəticənin 3 növü var: **induksiya**, **deduksiya** və **təşbih**.

İnduksiya ayrı-ayrı faktlar, hallar üzərində aparılan müşahidələr əsasında ümumi nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, xüsusidən ümumiyyə gedən əqli nəticədir. İnduksiyanın köməyi ilə şagirdlər fizikanın, kimyanın, təbiətşünaslığın, ictimai inkişafın və s. qanunlarını mənimsəyirlər. Qızıl, gümüş, miss, dəmir və çuqunun yüksək temperaturda əridiyini müşahidə edib belə bir ümumi nəticə çıxarırlar ki, metallar yüksək temperaturda əriyir. Bu induktiv istidlaldır.

Deduksiya məlum olan ümumi müddəaya əsasən müəyyən xüsusi hallar haqqında nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, ümumidən xüsusiyyə gedən əqli nəticədir. Riyazi teorimlərin isbatı ən çox deduktiv yolla gedir. Məsələn, üçbucaqda verilmiş

bucağın digər bucaqdan böyük olduğunu isbat etmək üçün belə bir deduktiv istidlal qurulur. İsbat edilmişdir ki, üçbucağın böyük tərəfi qarşısında duran bucaq böyük olur. Bu bucaqda böyük tərəfin qarşısında durur. Deməli, bu bucaq o biri bucaqdan böyükdür.

Təşbih zamanı hadisələr arasındakı qismən oxşarlıq əsasında nəticə çıxarılır. Deməli, təşbih iki cismin, iki hadisənin bu və ya başqa cəhətdən bir-birinə oxşamasına əsaslanaraq, həmin cism və ya hadisənin başqa cəhətlərdən bir-birinə oxşaması hökmünün çıxarılmasından ibarət əqli-nəticədir. Təşbih xüsusidən xüsusiyyə gedən istidlaldır. Məsələn, Yer və Marsın fiziki quruluşundakı oxşarlıq əsasında Marsda da həyatın olması ehtimalını irəli sürürdülər. Təşbih çox da etibarlı əqli nəticə hesab edilə bilməz. Onun nəticəsi bəzən doğru, bəzən də yanlış olur.

Sual 24. Nitq və onun funksiyaları.

Cavab: *Nitq* insana məxsus fəaliyyət olub, dil vasitəsilə ilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesidir. Nitq insan təfəkkürünün zəruri əsasıdır və dil vasitəsilə həyata keçirilir. **Dil** isə nitqdən fərqli olaraq insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir.

Nitqin funksiyaları müxtəlifdir. Onun birinci funksiyası əşyaları, hərəkəti, vəziyyəti və s. adlandırmaqdır. Bu, nitqin *signifikativ və ya semantik (məna) funksiyası* adlanır. Bu funksiya insan nitqini heyvanların ünsiyyətindən fərqləndirir. Heyvanın çıxardığı səs cismi deyil, onun öz vəziyyəti bildirir. İnsanda isə müəyyən söz deyilərkən həmin sözlə bağlı hər hansı cismin, hadisənin təsəvvürləri canlanır.

Nitqin ikinci funksiyası *ümumiləşdirmədir*. Məlumdur ki, hər bir söz ümumiləşdirilir. Müəyyən cismlər kateqoriyasına aid əlamət və xassələri əks etdirir. Məsələn, ağac, meşə, tələbə, insan və s.

Nitqin üçüncü funksiyası *kommunikativ* funksiyadır. Bu, nitq davranışı kimi təzahür edir. Bu funksiya da öz növbəsində:

1. məlumat vermək;
2. fəaliyyətə, işə təhrik etmək vəzifələrini yerinə yetirir.

Nitq vasitəsilə hisslərimizi, arzu və istəklərimizi, bu və ya digər cismə, hadisəyə münasibətimizi bildiririk. Nəhayət, nitq vasitəsilə başqalarına təsir edirik, onun davranış və rəftarında müəyyən dəyişiklik yaradırıq, hər hansı bir işi yerinə yetirməyə təhrik edirik.

Sual 25. Nitqin növləri və xüsusiyyətləri.

Cavab: Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nitqin iki növü ayırd edilir. Buraya **xarici** və **daxili nitq** daxildir. Xarici nitq *şifahi və yazılı*, şifahi nitq isə öz növbəsində *monoloji və dialoji* olmaqla iki yerə bölünür.

Xarici nitq başqaları ilə ünsiyyətə yönəlmiş olub, eşidilən, görünən və tələffüz edilən nitqdir. Xarici nitqin mühüm növü olan şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitq danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaradır. *Şifahi* nitq zamanı danışan adamlar bilavasitə bir-birini görür, eşidirlər.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq **dialoji** və **monoloji** formada cərəyan edə bilər.

Dialoji nitq nitq ünsiyyətinin ən qədim növü olub iki və ya bir neçə şəxsin bilavasitə ünsiyyət prosesidir. Nitqin bu növü daha çox insanların birgə əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Dialoji nitqin köməkçi vasitələri də çoxdur. Burada səsənin ahəngi, insanın üzünün və bədəninə ifadəli hərəkətləri dialoqun məzmun və istiqamətinə ciddi təsir edir.

Monoloji nitq isə bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsidir. Bu halda onun nitqi heç kəs tərəfindən kəsilmir (mühazirəçinin, natiqin və s. nitqi). Monoloq fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olur.

Nitqin nisbətən sonralar təşəkkül edən mühüm növü **yazılı nitqdir**. Bu, əsasən görmə qavrayışı üçün nəzərdə tutulan formadır. Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqdə hər hansı məlumat yazılı mətn kimi ifa edilir.

Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, özü ilə danışması prosesidir. Başqa sözlə, daxili nitqdə təfəkkür cərəyan edir, müəyyən məqsəd, niyyət əmələ gəlir. Hərəkətlər planlaşdırılır. Əsas xüsusiyyəti odur ki, daxili nitq tələffüz edilməyən səssiz nitqdir.

Şəxsiyyətin nitqinin aydın, anlaşılıqlı, təsirli olması onun bir sıra nitq xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, **nitqin məzmunluğu** nitqdə ifadə olunan fikir və hisslərin həcmi, gerçəkliyə uyğun gəlməsi və əhəmiyyətliliyi ilə təyin olunur.

Nitqin anlaşılıqlığı ifadə edilən fikirlərin dinləyicilər tərəfindən düzgün qavranılması üçün onun anlaşılıqlı olması ilə əlaqədardır. Nitqin anlaşılıqlı olması üçün danışan adam aydın və məntiqli danışmalı, şərh edilən müddəanı konkret nümunələr əsasında təhlil etməli, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə

almalı, yeri gəldikdə, əyani vəsaitdən istifadə etməlidir.

Nitqin təsirliliyi onun fəaliyyətə təhrik etmə vəzifəsi ilə əlaqədardır. Nitq özünün bu vəzifəsinə görə həm də insanların bir-birinə təsir etmə vasitəsidir. Nitqin təsirliliyi müxtəlif şəkillərdə – inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, xahiş, göstəriş, əmr, qadağan, təlimat kimi təzahür edir.

Nitqin ifadəliliyi nitq yalnız fikri deyil, hissləri də, danışan yaxud yazan adamın şərh etdiyi məzmunu bəslədiyi münasibəti də ifadə edir.

Sual 26. Təxəyyül haqqında anlayış və onun növləri.

Cavab: Keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə *təxəyyül* deyilir. Təxəyyül də bütün psixi hadisələr kimi xarici aləmin inikasıdır. Qavrayış, hafizə kimi psixi proseslər cism və hadisələrdə gerçək mövcud olan xüsusiyyət, münasibət və qanunauyğunluqları əks etdirir. Təxəyyül prosesində isə insan xarici ələmdə bilavasitə olmayan yeni surətlər yaradır. Lakin insan təxəyyül prosesində nə qədər yeni surətlər yaratsa da, heç bir şeyi özündən uydurmur, yeni surətin ayrı – ayrı əlamət və ünsürlərini ancaq həyatdan götürür. Hətta

ən fantastik surətlər belə insanların adam, balıq, şir və s. haqqındakı təsəvvürləri əsasında formalaşmışdır.

Bizim hər birimiz yaşımızdan asılı olmayaraq özümüzün gündəlik həyatımızda onlarla təxəyyül surətləri yaradırıq. Bəzən xəyala dalıb gözümüzün qarşısında qəlbimizi rıqqətə gətirən xoş mənzərələr canlandırırıq: ya təsəvvür edirik ki, övladımız inistuta qəbul olub, məşhur alim olub, ya təsəvvür edirik ki, onların toyudur öyüd nəsihət veririk. Evimizi bəzəyəndə də, özümüzdə paltar tikdirəndə də, bədii əsər oxuyanda da rəngarəng təxəyyül surətləri yaradırıq.

Təxəyyül insanın həyat fəaliyyətində böyük rol oynayır. K.Marks onu, «təbiətin böyük neməti» adlandırmışlar. Təxəyyül bütün fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, polis əməkdaşlarının da fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnsan bir çox hallarda müxtəlif təxəyyül surətləri yaradır, lakin onları həyata keçirmir və yaxud elə şeylər fikirləşir ki, onları həyata keçirmək əslində mümkün olmur. Belə təxəyyülə *passiv təxəyyül* deyilir. Passiv təxəyyül həm *niyyətli*, həm də *niyyətsiz* xarakter daşıya bilər.

Niyyətli passiv təxəyyülə xülyanı misal göstərmək olar. Xülya zamanı insan əsrarəngiz surətlər yaradır, onları gözünün qarşısında canlandırır və xoşhallanır, sadəcə olaraq bu prosesin

özündən həzz alır; lakin onları həyata keçirmir. Passiv təxəyyül surətləri hər hansı bir təəssüratın, söz və hissənin təsiri ilə niyyətsiz surətdə də əmələ gələ bilər. Əgər insanın həyat fəaliyyətində xülya surətləri üstünlük təşkil edərsə, bu, onun bir şəxsiyyət kimi inkişafında ciddi nöqsanlar olduğunu göstərir.

Aktiv təxəyyül müxtəlif formalarda özünü göstərir. *Bərpaedici* və *yaradıcı təxəyyül* onun əsas növləri hesab olunur.

Obyektin təsviri, çertyoj, sxem, not, xəritə və s. əsasında yaradılan surətinə *bərpaedici təxəyyül* deyilir. Bərpaedici təxəyyül müxtəlif fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, təlim prosesində də mühüm rol oynayır.

Yaradıcı təxəyyül fəaliyyətin orijinal və dəyərli məhsullarında reallaşdırılan yeni surətlərin müstəqil yaradılmasını nəzərdə tutur. Yaradıcı təxəyyül, bərpaedici təxəyyüldən fərqli olaraq, insan sözün əsl mənasında yaradıcı şəxsiyyət kimi xarakterizə edir.

IV Fəsil.

Psixologiyada şəxsiyyət problemi.

Sual 27. Psixologiyada fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları.

Cavab: Hər bir insan, bir tərəfdən, bioloji, digər tərəfdən isə sosial varlıqdır. Onun bioloji varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini fərd termini, sosial varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini *şəxsiyyət termini* ilə ifadə edirlər. İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi xarakteristikaları vəhdət təşkil etsə də, onları eyniləşdirmək olmaz.

Psixologiya insanı orqanizm kimi deyil, *fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət* kimi öyrənir.

Fərd özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıq deməkdir. İnsanın fərd kimi xüsusiyyətləri onu digər insan cinsi ilə bağlayır. İnsanlar arasında ümumi, təkrarlanan əlamətlər onu fərd kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Fərdilik dedikdə hər bir insanın təkrarolunmazlığı nəzərdə tutulur. Biz insanı nəzərdən keçirərkən onu başqa adamlardan fərqləndirən cəhətləri, onun psixikasının və

şəxsiyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini xarakterizə edirik. Fərdiyyət temperament və xarakter əlamətlərində, tələbatların, maraqların, intellektin, qabiliyyətlərin və s. özünəməxsus xüsusiyyətlərində təzahür edir.

Şəxsiyyət insanın ümumtarixi, ontogenetik inkişafının daha gec formalaşan məhsuludur. İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur. Şəxsiyyət həyatda formalaşır. Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin cəmi nəzərdə tutulur. Şəxsiyyət yaşadığı cəmiyyətin tarixi inkişafı ilə dəyişir və inkişaf edir, cəmiyyətin maddi həyat şəraiti onun mənəvi aləmini, psixoloji simasını müəyyən edir.

Beləliklə, *həyatı boyu formalaşan, özünəməxsus fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, müəyyən təfəkkür, davranış tərz, hissləri olan insan (fərd) şəxsiyyət adlanır.*

Sual 28. Şəxsiyyəti xarakterizə edən xüsusiyyətlər hansılardır?

Cavab: Şəxsiyyət fərd üçün subyektiv olaraq onun «mən»i – özü haqqında təsəvvürlər sistemi kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə,

özünə hörmət hissində, iddia səviyyəsində və s. onun özü haqqında təsəvvürləri əks olunur. Şəxsiyyət mürəkkəb fenomendir. O, psixoloji baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu baxımdan aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar:

- **İctimai fəallıq:** şəxsiyyət öz fəaliyyət dairəsini ardıcıl surətdə genişləndirir, nəinki öz həyat yolunu müəyyən edir, həm də həyat şəraitini dəyişdirir, ən mürəkkəb həyati situasiyalarda öz daxili inamına və həyat mövqeyinə görə hərəkət edir.

- **Motivlərin davamlı sistemi:** motivlərin – maraq, əqidə və s. üstünlük təşkil edən sistemi formalaşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən edirlər.

- **Şəxsi məna:** şəxsiyyətin tələbatına və s. uyğun gələn obyektlər onun üçün şəxsi məna kəsb edir. Bu cəhət birinci növbədə şəxsiyyətin sosial yönəlişləri və həyat mövqeyində, emomiya və hisslərində, maraq və meyllərində özünün aydın ifadəsini tapır.

- **Münasibətlər:** şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir. İnsanın başqa adamlara, əməyə, əşyalara, özünə münasibəti onun şəxsiyyətini xarakterizə edir. Şəxsiyyətin mənlilik şüuru da nəticə etibarlı ilə onun münasibətləri ilə müəyyən olunur və s.

Sual 29. Şəxsiyyətin inkişaf nəzəriyyələri.

Cavab: Şəxsiyyətin psixoloji problemləri ilə əlaqədar irəli sürülən bir neçə klassik yanaşma mövcuddur. Bunlardan ən əsas üç yanaşma üstünlük təşkil edir: *psixoaanalitik psixologiya, humanist psixologiya və Kurt Levinin şəxsiyyət nəzəriyyəsi.*

Keçən əsrin əvvəllərində görkəmli psixiatr və psixoloq Z.Freyd (1856-1939) şəxsiyyətin *psixoaanalitik* nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Freydin yanaşmasına görə insanın aktivliyi instinktiv təhriklərdən, ilk növbədə cinsi instinktdən və özünümüdafiyə instinktindən asılıdır. Lakin insan cəmiyyətdə ona məxsus olan instinklərə «*azadlıq*» verə bilməz, çünki cəmiyyət müəyyən qadağalarla insanın instinktlərini boğur və onu müvafiq «*senzura*» ilə hesablaşmağa məcbur edir.

Özünün təsir qüvvəsini saxlıyan instinktiv meyllər şüursuzluq səviyyəsindən şəxsiyyətə təsir göstərir, onun davranışını idarə edir və müəyyən dəyişmələrə uğrayaraq insanın yaradıcı fəaliyyətində əks olunurlar. Şüursuzluq sferasında instinktiv meyllər özlərinin mənşələrinə görə müxtəlif «*komplekslərdə*» birləşirlər və onlar Freydin mülahizəsinə görə, şəxsiyyətin aktivliyinin həqiqi amillərinə çevrilirlər. Freyd belə hesab edirdi ki, psixologiyanın əsas vəzifələrindən başlıcası ondan

ibarətdir ki, şüursuzluq «kompleksləri» aşkara çıxarılmalı, onların dərk olunmasına nail olunmalı və bu əsasda şəxsiyyətin daxili konfliktləri aradan qaldırılmalıdır. Bu vəzifə *psixoanaliz metodu* vasitəsilə həyata keçirilir.

Şəxsiyyətin psixoloji problemlərinin öyrənilməsində irəli sürülən baxışlar içərisində *humanist psixologiya* mühüm yer tutur. Humanist psixologiya bir elmi istiqamət kimi XX əsrin axırlarında inkişaf edərək formalaşmışdır. Psixoanalitik yanaşmadan fərqli olaraq, humanist psixologiya şəxsiyyətin aktivliyinin mənbəyini insanın gələcəyə yönəlməsində, onun özünüreallaşdırmasında və özünüaktuallaşdırmasında görürdü. Humanist psixologiyanın görkəmli nümayəndələrindən olan A.Maslou (1908 – 1970) belə hesab edirdi ki, özünüaktuallaşdırma zəminində insan həyatda öz imkanlarına və qabiliyyətlərinə görə mövcud olur; özünüaktuallaşdıran insan real insandır və o, öz qüvvəsinə inanaraq həyatını qurur və yaşayır. Bu ümumi mövqeyə əsaslanan A.Maslou özünüaktuallaşdırmanı təmin edərək şərtləndirən davranışın səkkiz tipini müəyyənləşdirmişdir. Bu tiplər vasitəsilə insan özünün təbiətindən irəli gələn imkanlarını tam həcmdə reallaşdırmağa müvəffəqiyyətlə nail ola bilər.

XX əsrin görkəmli psixoloqu Kurt Levin (1890 – 1947) şəxsiyyətin davranışını onunla izah edir ki, fərdin mövcud olduğu «*həyati məkanın*» müxtəlif nöqtələri onun davranışının motivlərinə çevrilirlər, çünki şəxsiyyətdə onlara qarşı tələbatlar yaranır. Onlara qarşı tələbat aradan qalxdıqdan sonra müvafiq obyekt insan üçün öz əhəmiyyətini itirir. Freyding psixoanalizindən fərqli olaraq, Kurt Levin tələbatların bioloji olaraq şərtləndiyi ideyasını qəbul etmirdi. Kurt Levinin yanaşmasına görə, motivasiya insanın təbii – bioloji xassələri ilə determinə olunmur.

Sual 30. Şəxsiyyətin əsas istiqamətləri hansılardır?

Cavab: Şəxsiyyətin fəaliyyətini yönəldən və mövcud situasiyadan qismən azad olan davamlı motivlər toplusu *şəxsiyyətin istiqaməti* adlanır. Şəxsiyyətin davranışını bütövlükdə araşdırarkən ilk növbədə ona xas olan davamlı motivlər aşkara çıxarılmalıdır. Yalnız bu əsasda insana aid olan hərəkətlərin qanunauyğun və ya təsadüf olduğu haqqında obyektiv nəticələrə gəlmək olar.

Motivlər bu və ya digər dərəcədə dərk olunan və hətta tamamilə dərk olunmaya da bilirlər. Təbii ki,

şəxsiyyətin istiqamətində dərk olunan motivlər əsas mövqeyə malikdirlər.

Tələbatın obyektini məqsəd kimi dərk edən insan öz məqsədlərini daxil olduğu qrupun məqsədləri ilə qarşılaşdırır və lazım gəldikdə müvafiq dəyişikliklər edir və ya eqoist mövqe tutaraq kollektivin məqsədlərindən yayınır və özünün həqiqi məqsədini gizlətməyə çalışır.

Maraq insanı müəyyən sahəyə yönəldən, yeni faktlarla, reallığın daha dərinədən öyrənilməsinə xidmət edən biliklərlə tanış olmağa istiqamətləndirilən motiv kimi çıxış edir. Maraqlar insanı idraka yönəldən daimi təhrikəddici mexanizmlər kimi özlərini büruzə verirlər.

Şəxsiyyətin maraqlarını *məzmununa, məqsədlərinə, genişliyinə və davamlılığına* görə təsnif edirlər. Məzmununa görə maraqları təsnif edərkən idrak tələbatlarının obyektlərini müəyyənləşdirirlər: *vasitəsiz və vasitəli maraqlar*. Genişlik əlamətinə görə maraqlar təsnif edilərkən insanın dərk etmək istədiyi sahələr və əldə etdiyi nəticələrin səviyyəsi nəzərə alınır. Maraqlar onların davamlılıq səviyyəsinə görə də təsnif oluna bilərlər.

Əqidə şəxsiyyətin motivlər sistemi olub, insanı özünün baxışları, prinsipləri və dünyagörünüşünə uyğun olaraq hərəkət etməyə, yaşamağa yönəldən

mühüm psixoloji amildir. Əqidə formasında çıxış edən tələbatların məzmununu insanın ətraf və cəmiyyət haqqında bilikləri təşkil edir. Şəxsiyyətin malik olduğu biliklər müəyyən sistem halında təşkil olunduqda artıq bu zaman dünyagörüşün formalaşması baş verir.

Şəxsiyyətin davranışında və münasibətlərində **psixoloji ustanovkanın (yönəlişliyin)** müəyyən rolu vardır. Psixoloji ustanovka – şəxsiyyətin dərkolunmayan vəziyyəti olub, onun özünəməxsus tərzdə münasibət və ünsiyyətdə olmasını şərtləndirir. Psixoloji yönəlişlik hadisələrin, ayrı-ayrı adamların davranış və keyfiyyətlərinin bir çox hallarda obyektiv şəraitə uyğun gəlməyən tərzdə qavranılmasına və qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Psixoloji ustanovkalar *mənfi və müsbət xarakter* daşıya bilərlər.

Sual 31. Şəxsiyyətin «mənlik» şüuru dedikdə nə başa düşürsüz?

Cavab: Şəxsiyyətin psixoloji quruluşunun müəyyənləşməsində və onun inkişafında **şəxsiyyətin özünüdərk etməsinin** müstəsna əhəmiyyəti vardır. «Mən»in kəşfi şəxsiyyətin inkişafının ən mühüm cəhətini təşkil edir. «Mən»in subyektiv olaraq başa

düşülməsi onda ifadə olunur ki, insan keçmişdə, hazırda və gələcəkdə özünün özünə uyğun gəlidiyi haqqında bitgin təsəvvürə malik olur. Belə ki, insan keçmişini başa düşməklə bu gününü dərk edir və bu əsasda gələjəyi haqqında düşünməyə nail olur. Adətən, «Mən»lə şəxsiyyətin eyniliyinin pozulması psixi xəstəliklərin nəticəsi kimi özünü göstərir.

«Mən» obrazının formalaşması əsas etibarilə yenyetmə və gənclik dövrünə təsadüf edir

«Mən - obrazın» bir psixoloji əlamətini də *real* «*Mən*» təşkil edir. Real «Mən» fərdin hazırkı anda vəziyyətini və təəssüratlarını əks etdirir. Təəssüratlar müvəqqəti və keçici xarakterə malik olurlar və subyektin davamlı vəziyyəti kimi müəyyənləşmirlər.

«Mən – obraz» eyni zamanda *ideal* «*Mən*» kimi də təzahür edə bilər. «ideal mən» subyektin kim olmaq, hansı nailiyyətlərə nail olmaq arzusunu və tələbatını özündə birləşdirir.

«Mən - obrazın» obyektiv və adekvat olması onun mühüm tərəflərindən olan şəxsiyyətin *özünüqiymətləndirməsi* vasitəsi ilə öyrənilir. Özünüqiymətləndirmənin mahiyyəti onda ifadə olunur ki, şəxsiyyət özünü, öz imkanlarını, keyfiyyətlərini və başqaları arasında malik olduğu mövqeyini qiymətləndirir. Özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin davranış və fəaliyyətinin idarə

olunmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Özünüqiymətləndirmənin üç göstəricisi şəxsiyyətin quruluşuna daxildir: 1) *özünüqiymətləndirmə*, 2) *gözlənilən qiymət*, 3) *şəxsiyyətin qrupa verdiyi qiymət*.

Müxtəlif təzahürlərlə müşayiət olunan ***şəxsiyyətin özünüdərkətməsi*** şəxsiyyətin inkişafının nəticəsi kimi xarakterizə oluna bilər. Bu zaman hər bir şəxsiyyətin inkişafı özünəməxsus xarakter daşıyır. Şəxsiyyətin inkişafı prosesində özünüqiymətləndirmə, özünəhörmət və insanın ümumi vəziyyətinə təsir edən digər amillər dəyişir, yenidən qurulur və inkişaf etdirilir.

Sual 32. İradə və fəaliyyətin iradi tənzipinin mahiyyəti.

Cavab: İradə insanın öz davranışını (fəaliyyət və ünsiyyətini) xarici və daxili maneələri aradan qaldırmaq baxımından şüurlu şəkildə tənzip etməsidir.

İradə insanın öz davranış və psixi hadisələri tənzip edə bilməsi qabiliyyətidir.

İradi aktların əlamətləri aşağıdakılardır:

- iradi aktın icrası ilə bağlı göstərilən cəhd;
- qarşıya qoyulmuş məqsədin reallaşması baxımından fəaliyyət göstərməsi;

- məqsədə çatmaq üçün icra edilən fəaliyyət prosesində işin təşkili və nəticəsinin əvvəlcədən təsəvvür edilməsi;

- bir çox hallarda iradi səy şəraitdən irəli gələn çətinliklərdən daha çox, özünə, öz istəklərinə üstün gəlmək baxımından tələb olunur.

Fəaliyyətin iradi tənziyi dedikdə, şəxsiyyətin optimal sərbəstliyi, fəallıq dərəcəsi, bu fəallığın lazımı istiqamətə yönəldilməsi nəzərdə tutulur.

İradə mürəkkəb psixi prosesdir. Onun iki mühüm – təhrik etmə və ləngitmə funksiyası vardır. Özünün bu funksiyalarına görə iradi iş reaktiv və impulsiv davranışdan fərqlənir.

Reaktiv hərəkətlər bilavasitə situasiya ilə şərtlənir. İmpulsiv (qeyri-ixtiyari) davranış isə bilavasitə tələbatlarla və emosiyalarla idarə olunur.

Sual 33. Qabiliyyətin mahiyyəti və növləri.

Cavab: Qabiliyyət şəxsiyyətin hər hansı bir fəaliyyət növünü müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün şərt olan fərdi-psixi xassəsinə deyilir.

Qabiliyyət insanın müəyyən fəaliyyətə nisbətən daha artıq yararlı olmasını, o fəaliyyət sahəsində daha da müvəffəqiyyətlə çalışmasını təmin edir.

Məsələn, müşahidəçilik polis əməkdaşının işində uğur qazanmasını şərtləndirən qabiliyyətdir.

Fəaliyyət növləri kimi qabiliyyət də çox və müxtəlifdir. Qabiliyyət ümumi qabiliyyətlər və xüsusi qabiliyyətlər olmaqla iki qrupa ayrılır.

Ümumi qabiliyyətlər dedikdə bir sıra fəaliyyət sahələrində iştirak edən, onların bu və ya digər dərəcədə müəvffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Yaxşı hafizə, səlis və aydın nitq, ağılın tənqidiliyi, müstəqilliyi kimi qabiliyyətlər insan fəaliyyətinin bütün növlərində təzahür edən ümumi qabiliyyətlərdir.

Xüsusi qabiliyyətlər isə yalnız müəyyən fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlərə deyilir. Musiqi, rəsm, texniki qabiliyyətlər xüsusi qabiliyyətlər qrupuna aid edilə bilər.

Hər hansı bir fəaliyyəti uğurla icra etmək üçün həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərin olması zəruridir. Fəaliyyət prosesində onlardan hər birisinin öz funksiyası vardır. Müxtəlif qabiliyyətlər eyni bir fəaliyyətin tərkibində bir-birilə üzvi surətdə və qarşılıqlı əlaqədə mövcud olur.

Sual 34. Temperamentin anlayışı və tipləri.

Cavab: İnsanlar müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bunların arasında insanın psixi fəaliyyətini dinamik cəhətdən səciyyələndirən xüsusiyyətlər mühüm yer tutur. Dinamik xüsusiyyətlər dedikdə, insanın hərəkətlərinin və psixi proseslərin cərəyan etmə sürəti, qüvvəsi və davamlılığı ilə fərqlənən cəhətlər nəzərdə tutulur.

Temperament insan şəxsiyyətini xarakterizə edən, onun psixi fəaliyyət və davranışının dinamikasını müəyyənləşdirən, fərdi-psixoloji xüsusiyyətdir.

Temperamentin dörd əsas tipi müəyyən edilmişdir:

1. Sanqvinik tip – müvazinətli, ünsiyyətçil, həssas, hərəkətli, yüksək psixoloji aktivlik göstərən güclü temperament tipidir. Sanqvinik zirək, diribaş, tez-tez vəziyyəti dəyişən, tez təsirlənən, hər şeylə maraqlanan temperament tipidir. Marağı və həvəsi dəyişən və davamsızdır. Əhval-ruhiyyəsi dəyişkəndir. Yeni şəraitə və insanlara tez və asanlıqla uyğunlaşır.

2. Xolerik tip – müvazinətsiz, əhvalı tez-tez dəyişən, emosiyalarında coşqun, işə ehtirasla başlayan, daim hərəkətdə olan güclü temperament tipidir. Xolerik kəmhövsələ, səbirsizdir. Çətinlikdən qorxmur, vəziyyətdən bacarıqla baş çıxarır. Xolerik tipli insanlarda tükənməz enerji vardır, fəal olurlar.

3. Fleqmatik tip – güclü temperament tipidir, psixi proseslərin ağır cərəyan etməsi, hissələrin ləng əmələ gəlməsi və zəif olması ilə xarakterizə olunur. Fleqmatik tipli adamların hissələri az xarici təzahürə malik olur. Onda sevinc, qəzəb kimi hər hansı bir hissə əmələ gətirmək, onu özündən çıxartmaq o qədər də asan deyildir. Belə adamlar asta davranışlı, az enerjilidir, başqaları ilə rəftar və münasibətlərində ehtiyatlıdır.

4. Melanxolik tip – zəif temperament tipidir. Hərəkətləri ləngidir. Psixi fəallığı aşağıdır. Belə adamların hissələri nisbətən yoxsul, yeksənək, lakin dərin, qüvvətli və davamlı olur. Onlar hər cür hadisədən təsirlənirlər, bir qədər qapalıdırlar. Yeni adamlarla görüşdə, çətin vəziyyətlərdə qətiyyətsizdirlər, özünüqiymətləndirmə aşağıdır, ünsiyyətə meyl göstərmirlər.

Pis və ya yaxşı temperament tipi yoxdur. Onlardan hər birinin üstün və mənfi tərəfləri vardır.

Peşə fəaliyyəti, peşəseçmə zamanı temperament tiplərinin, peşənin xüsusiyyətlərinin dinamiklik və emosionallıq baxımından nəzərə alınması vacibdir.

Sual 35. Xarakterin anlayışı və əsas əlamətləri.

Cavab: Şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən biri də xarakterdir. Xarakter insan şəxsiyyətini səciyyələndirən ən əsas xüsusiyyətdir. Xarakter məsələsi ciddi bir problem kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsanın istər ailədə, istərsə də digər sosial mühitdəki nüfuzu onun xarakteri ilə bağlıdır.

Psixologiyada xarakter dedikdə insan şəxsiyyətində möhkəmlənən davamlı xüsusiyyətlər başa düşülür. Biz o əlaməti xarakter əlaməti hesab edirik ki, o həmin şəxsin davamlı bir xüsusiyyətinə çevrilsin. Məsələn, polis əməkdaşı bir dəfə cəsur hərəkət edibsə, biz onu igid adam kimi səciyyələndirə bilmərik və yaxud bir dəfə qorxaqlıq göstəribsə, yenə də biz onu qorxaq polis əməkdaşı adlandırma bilmərik. Əgər bu igidlik, cəsurluq və yaxud qorxaqlıq həmin polis əməkdaşının davranış və fəaliyyətində müntəzəm surətdə davam edirsə, onda bu keyfiyyətlər onun xarakterik xüsusiyyəti hesab olunur.

Xarakterin strukturuna aşağıdakı mənəvi – əxlaqi keyfiyyətlər daxildir: kollektivçilik, düzlük, doğruculuq, ünsiyyətçilik, emosionallıq, inamlılıq, coşqunluq, həyatsevərlik və s.

Şəxsiyyətin tipik davranış tərzini şərtləndirən, fəaliyyət və ünsiyyət prosesində əmələ gələn və təzahür edən davamlı fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin məcmuyuna xarakter deyilir. Bu fərdi xüsusiyyətlər insanın iradi fəallığında, ətrafdakı aləmə, hər şeydən əvvəl, cisimlərə, əməyə, başqa adamlara, həmçinin öz-özünə münasibətində ifadə olunur və onun psixoloji simasına müəyyənlik verir. Xarakter anadangəlmə deyildir. Xarakter cəmiyyətin fəal üzvü olan şəxsiyyətin aldığı təlim – tərbiyə sayəsində və icra etdiyi əmək fəaliyyəti prosesində təşəkkül edir.

Şəxsiyyətin xarakterinə aid olan möhkəm xüsusiyyətinə xarakter əlaməti deyilir. Bu əlamətlər çox və müxtəlifdir. Onları 4 qrupa ayırırlar:

- ***Cəmiyyətə, vətəndaşlığa və xidmətə münasibəti ifadə edən əlamətlər:*** məsuliyyət hissi, vətənə məhəbbət, düşmənə nifrət və s.

- ***Əməyə münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləri:*** əməksevərlik, zəhmətkeşlik, səliqəlilik, tənbəllik və s.

- ***Kollektiv və başqa adamlara münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləri:*** kollektivçilik, ünsiyyətçilik, kobudluq, humanistik, həssaslıq və s.

- ***İnsanın özünə münasibətini ifadə edən xarakterik əlamətləri:*** təvazökarlıq, lovğalıq, şöhrətpərəslik və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu xarakter əlamətləri bir – birilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Xarakterlər *güclü və zəif, qapalı və ünsiyyətçil, ictimai istiqamətli və egoistik, bütöv və ziddiyyətli* olurlar.

V Fəsil.

ÜNSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Sual 36. Ünsiyyət nədir və onun vasitələri hansılardır?

Cavab: Ünsiyyət şüur daşıyıcısı olan ağıllı varlığın sosial tələbatıdır. İki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə **ünsiyyət deyilir.**

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində *nitq (mülahizə, sual, javab, replika və s.)* xüsusi yer tutur. Bunu verbal (fikrin şifahi şərh olunması) vasitələrlə ünsiyyətin həyata keçirilməsi kimi də başa düşmək olar.

Ünsiyyətin *ekspressiv – mimik (qeyri-verbal) vasitələri* də mümkündür (*təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəsi hərəkətləri* ,

pantomimika) bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. *Ünsiyyətin əşyavi-hərəkəti vasitələrinin* də rolunu qeyd etmək lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- *ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan əşyavi hərəkətlər, eləcə də poza;*

- *başqa insana yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, nəyi isə vermək və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itələmək və s.;*

- *etiraz.*

Hər bir baxış və ya təbəssüm özü-özlüyündə deyil, ancaq kommunikativ funksiya daşdıqda, ünsiyyət vasitəsinə çevrilir və insanın emosional vəziyyətini ifadə edir.

Sual 37. Ünsiyyətin məzmunu, məqsədi və vasitələri dedikdə nə başa düşürsüz?

Cavab: **Ünsiyyətin məzmunu** dedikdə fərdi təmas zamanı bir insandan digərinə ötürülən informasiya nəzərdə tutulur. Məhz öz məzmunundan asılı olaraq insanların ünsiyyəti müxtəlif xarakter daşıya və fərqlənə bilər.

Ünsiyyətin məzmununu, hər şeydən əvvəl,

insanın daxili motivasiya və emosional vəziyyəti haqqında məlumat təşkil edə bilər. Bu zaman insanlar bir-birinə mövcud tələbatları, emosional vəziyyətləri (razılıq, narazılıq, sevinc, kədər, qəm, əzab və s.) haqqında məlumatları çatdırır ki, bu cür informasiyalar bir adamdan başqalarına ötürülməklə şəxsiyyətlərarası tənzim rolunu oynaya bilər.

Ünsiyyətin məqsədinə gəldikdə, insanda müvafiq fəallığın nə üçün, nəyin xatirinə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan insanların ünsiyyətə girməsinin məqsədi geniş və çox sahəlidir. İnsanların ünsiyyətə girmə məqsədinə onların dünya, təlim və tərbiyə, şəxsi və işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqqında obyektiv məlumatın verilməsi və ya alınmasını daxil edirlər.

İnsanda **ünsiyyətin vasitələri** ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyaların kodlaşdırılmasında, ötürülməsində, işləmə və açılmasında özünü göstərir.

İnformasiyaların kodlaşdırılması onun bir canlı varlıqdan digərinə ötürülmə tərzindən ibarətdir. İnformasiya insanlar tərəfindən müəyyən məsafədən, hiss üzvləri vasitəsilə ötürülə və qavranıla bilər. İnsanda dil və başqa işarələr sistemi vasitəsilə informasiya mübadiləsinə daha çox yer verilir.

Sual 38. Ünsiyyətin hansı növlərin tanıyırsınız?

Cavab: Psixoloji ədəbiyyatda məzmunu, məqsədi və vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin bir sıra növləri qeyd olunur.

Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik: - *maddi ünsiyyət* (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə);

- *koqnitiv ünsiyyət* (bilik mübadiləsi);

- *kondision ünsiyyət* (psixi və fizioloji vəziyyətin mübadiləsi);

- *motivlərlə bağlı ünsiyyət* (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi);

- *işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət* (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi).

Məqsəddən asılı olaraq ünsiyyətin *bioloji və sosial növlərini* qeyd edirlər. *Bioloji ünsiyyət* orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. *Sosial ünsiyyətə* gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür.

Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq *vasitəsiz və vasitəli növlərini* qeyd etmək olar.

Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur.

Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Ünsiyyət vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin *verbal* və *qeyri verbal* növləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Sual 39. Ünsiyyətin əsas funksiyaları hansılardır?

Cavab: Ünsiyyət bir sıra mühüm funksiyaları həyata keçirir. L.A.Karpenko ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq 8 funksiyasını qeyd etmişdir:

1. Təmas funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyətdə olan tərəflərin informasiya mübadiləsi üçün qarşılıqlı əlaqəni gözləməklə bağlı təmas yaratmaqdan ibarətdir.

2. İnformasiya funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi məlumat mübadiləsindən, daha doğrusu, sorğuya qarşı fikir mübadiləsindən ibarətdir.

3. Təhrikedici funksiya. Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyət tərəf müqabilini bu və ya digər işi yerinə yetirməklə bağlı fəallığa yönəltməkdən ibarətdir.

4. Əlaqələndirmə funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi birgə fəaliyyətin təşkili zamanı yerinə yetiriləcək işlərin qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılmasından ibarətdir.

5. Anlama funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi təkcə məlumatın mənasının adekvat qavranılması və anlaşılması deyil, tərəf müqabillərin bir-birini (məqsədlərini, yönəlişliklərini, həyəcanlarını, vəziyyətlərini və s.) anlamalarından ibarətdir.

6. Amotiv funksiya. Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilində emosional təəssürat yaratmaq, eyni zamanda bunun köməyi ilə özünün həyəcan və vəziyyətini dəyişdirməkdən ibarətdir («emosiyaların mübadiləsi»).

7. Münasibətlərin yaradılması funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi rol, işgüzar, şəxsiyyətlərarası əlaqələr sistemində özünün yerini dərk etməkdən ibarətdir.

8. Təsir göstərmək funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilinin vəziyyətini, davranışını, eləcə də onun niyyətini, fikrini, təsəvvürünü, tələbatlarını, fəallığını və s. dəyişdirməkdən ibarətdir.

Sual 40. Ünsiyyətin tərəfləri (strukturu) hansılardır?

Cavab: Psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini fərqləndirirlər:

- **kommunikativ;**

- **interaktiv;**

- **perseptiv.**

Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dar mənada ünsiyyətə girən tərəflər arasında informasiya mübadiləsi kimi başa düşülür.

Ünsiyyətin interaktiv tərəfi dedikdə isə, ünsiyyətə girən insanlar arasında qarşılıqlı təsirin yaranması, yəni yalnız fikir, ideya, biliklərin deyil, həm də fəaliyyət mübadiləsi başa düşülür. İnteraktiv təsir prosesində söz, hərəkət və hiss birləşir və birgə fəaliyyəti təmin edir.

Ünsiyyətin repseptiv tərəfi ünsiyyət prosesində insanların bir-birlərini qavraması və anlaması kimi qəbul olunur.

Ünsiyyətin hər üç tərəfi bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyil və yalnız təhlil etmək baxımından onları ayırırlar. Ünsiyyətin göstərilən bütün tərəfləri kiçik qrup və kollektivlərdə bilavasitə insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə baxımından şərh olunur.

Sual 41. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri və formaları hansılardır?

Cavab: Peşə ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- **ünsiyyətə girmək üçün səbəblərin xüsusiyyətləri;**

- **ünsiyyətin rəsmiliyi;**

- **hər ünsiyyət aktında məqsədlər çoxluğu;**

- **ünsiyyət iştirakçılarının psixoloji vəziyyətlərinin xüsusiyyətləri;**

- **ünsiyyətin münaqişəli xarakteri;**

- **psixoloji əlaqənin əhəmiyyəti.**

Təcrübədə **rəsmi** və **qeyri-rəsmi** ünsiyyət formaları mövcuddur.

Rəsmi ünsiyyət ciddi, sənədli, işgüzar nitqə malik olmaqla mövzusu adətən xidməti vəzifə çərçivəsi daxilində məhdudlaşır. Bu müəyyən dərəcədə standartlaşdırılmış hüquqi çərçivədə yerləşdirilmiş ünsiyyət formasıdır.

Qeyri-rəsmi ünsiyyət isə qeyri-rəsmi şəraitdə həyata keçirilən ünsiyyət formasıdır. Bu ünsiyyət zamanı söhbətin mövzusu dəyişməyə şərait yaranır, mövzuya və həmsöhbətə qarşı maraq oyadır,

ünsiyyətin dairəsini genişləndirməyə kömək edir. Bu baxımdan qeyri-rəsmi ünsiyyət forması daha effektivdir.

Sual 42. Psixoloji təmasın mahiyyəti və yaradılması mərhələləri.

Cavab: Psixoloji təmas (kontakt) dedikdə ünsiyyətdə olan şəxslər arasında qarşılıqlı cazibənin yaradılması və dəstəklənməsi prosesi başa düşülür. Əgər insanlar bir-birinə qarşı maraq və ya etimad göstərsə, onda onlar arasında psixoloji təmas yaranır.

Psixoloji təmasın yaranmasında və inkişafında uğur çox vaxt insan münasibətlərinin psixologiyasından və ünsiyyətdə olanlar arasında psixoloji əlaqələrin inkişafından asılıdır.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının ünsiyyəti zamanı psixoloji təmasın yaradılması aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- 1. ünsiyyətin proqnozlaşdırılması (mü sahibin modelinin formalaşması);*
- 2. təmasın yaranmasını asanlaşdıran xarici şərait (vaxt, yer və s.);*
- 3. surətin (obrazın) formalaşması və onun mü sahibə nümayiş etdirilməsi;*

4. müsahibin psixoloji vəziyyətinin ünsiyyətə münasibətinin qiymətləndirilməsi;

5. maneələrin, çətinliklərin aradan qaldırılması (münaqişəli situasiya);

6. ünsiyyətin davam etdirilməsi, marağın stimullaşdırılması.

Psixoloji planda insanlar arasında təmasın inkişafı aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- qarşılıqlı dəyərləndirmə;

- qarşılıqlı marağ;

Sual 43. İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət.

Cavab: İnsanların qarşılıqlı şəxsiyyətlərarası münasibətləri öz reallığını ünsiyyət prosesində tapır. Ünsiyyət situasiyasında iki (və ya üç) adamın iştirak etdiyi faktının özü insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur. Qarşılıqlı münasibətlər nəinki ünsiyyət prosesində əks olunur, həm də məhz bu prosesdə formalaşır.

Ünsiyyətlə qarşılıqlı münasibətlər bir-birilə üzvi surətdə əlaqədar olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Ünsiyyət insanların birgə həyat fəaliyyəti ilə şərtlənir. Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və xarakteri ünsiyyətin məzmununa və formasına mühüm təsir göstərir, lakin

insanların münasibətləri son dərəcə kəskin olduqda belə, ünsiyyət spesifik formalarda mövcud olur. Başqa sözlə, ünsiyyət insanların bir-birinə münasibətinin müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq, bütün hallarda zəruri surətdə həyata keçirilir.

Qarşılıqlı münasibətlər müxtəlifdir. Onların aşağıdakı tiplərini fərqləndirirlər:

- *formal (rəsmi);*
- *qeyri-formal (qeyri-rəsmi).*

Formal qarşılıqlı münasibətlər hər bir fərdin müvafiq konkret qrupda onun rəsmi statusu ilə şərtlənən münasibətlərinin məcmusundan ibarətdir. Onlar fəaliyyətin normativ cəhətlərini əks etdirir və müəyyən qaydalarla tənzim edilən işgüzar münasibətlərdə ifadə olunur. Rəsmi münasibətlər səviyyəsində kollektiv üzvləri arasında fəaliyyətin məzmunu və təşkilat vasitələrinə uyğun olaraq struktur funksional asılılıq, məsul asılılıq münasibətləri yaranır.

Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər mahiyyət etibarilə ictimai funksiyalarla müəyyən olunmur, şəxsi xarakter daşıyır. Belə münasibətlər heç kəs tərəfindən müəyyən edilmir, psixoloji cəhətdən əlverişli şərait olduqda, öz-özünə təşəkkül edir. Onlar yarandıqdan sonra mühüm psixoloji reallığa çevrilir.

Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər *simpatiya* və *antipatiyanın* görünməz telləri ilə kollektivə nüfuz edərək, istər hər bir əməkdaşın, istərsə də bütövlükdə kollektivin fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərir və müvafiq psixoloji iqlim yaradır.

Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və ya səviyyəsi insanlar arasında ünsiyyətin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Bundan asılı olaraq biz formal və qeyri-formal ünsiyyətdən danışa bilərik. Onların bir-birindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, qeyri-formal ünsiyyətə nəzərən, formal ünsiyyət müəyyən rəsmi qaydalarla məhdudlaşdırılır.

Qeyri-formal ünsiyyət formal ünsiyyət kimi rəsmi qaydalarla məhdudlaşdırılmır. Lakin burada da qarşılıqlı münasibətin xarakterindən asılı olaraq insanlar arasında müəyyən psixoloji məsafə gözlənilir.

Formal və qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər prosesində ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır.

VI Fəsil.

«DİO-nun fəaliyyətində pedaqoji qanunauyğunluqların nəzəri əsaslarının öyrənilməsi»

Sual 44. Pedaqogikanın mövzusu və əsas anlayışları.

Cavab: «Pedaqogika» sözü iki yunan sözündən («payda» və «qoqos») əmələ gəlib, hərfi mənası «uşaq ötürən» deməkdir. O, tərbiyə haqqında elmdir. Pedaqogikanın bir elm kimi *obyekti* pedaqoji proses və onun mərkəzində duran insandır. Onun *mövzusu* isə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, insanın şəxsiyyət kimi formalaşması və tərbiyəsi məsələlərini həll etməkdir.

Hər bir elmdə olduğu kimi, pedaqogikanın da özünəməxsus *anlayışlar sistemi* vardır. Buraya *pedaqoji proses, tərbiyə, özünü-tərbiyə, yenedəntərbiyə, təhsil, təlim, şəxsiyyətin inkişafı* və s. anlayışlar daxildir.

Pedaqoji proses tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı proseslərinin vəhdətidir. Pedaqoji prosesin bu tərkib hissələri bir-birindən ayrılıqda yox, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə – eyni məqsəddə xidmət edən vahid proses kimi çıxış edir.

Tərbiyə insan şəxsiyyətinin məqsədyönlü formalaşması və inkişaf prosesi və nəticəsidir. O, sosial təcrübənin (yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik və bacarıqların, ideya və baxışların) gənc nəslə verilməsi prosesi kimi başa düşülür.

Özünü-tərbiyə insanın məqsədyönlü və planlı şəkildə öz üzərində işləməsi, şəxsiyyətini təkmilləşdirməsi prosesidir.

Yenidən-tərbiyə insanın şüur, xarakter və davranışında kök salmış mənfi halların, keyfiyyətlərin aradan qaldırılması və müsbət keyfiyyətlərin aşılması prosesidir.

Təhsil insanın bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi, bu zəmində onun dünyagörüşünün formalaşması, tərbiyə və inkişaf prosesi, habelə onun nəticəsidir.

Təlim müəllimin rəhbərliyi altında insanın təhsil alması prosesidir. O, müəllim və şagirdlərin məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır.

Şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif amillərin (təbii və sosial, xarici və daxili amillərin) təsiri ilə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması prosesidir.

Sual 45. Əsas pedaqoji cərəyanlar.

Cavab: Müxtəlif tarixi dövrlərdə pedaqoji problemlərlə bağlı müxtəlif cərəyanlar meydana gəlmişdir: ekzistensializm, praqmatizm, bihevizizm, neotizm və başqaları.

Ekzistensializm (latınca həyat, mövcudluq deməkdir) cərəyanı təlim – tərbiyə işində planlı, sistemli təsirlərdən imtina etməyi, uşağın anadangəlmə meyllərinə, intuisiyasına, arzularına istinad etməyi nəzərdə tutur. O, insanın daxili amillərini ön plana çəkir. Bu cərəyana görə, guya uşağın gələcəyi üçün heç kim yox, yalnız onun özü cavabdehdir; uşağın inkişafı üçün heç bir proqram (layihə) lazım deyil.

Praqmatizm (yunanca hərəkət, fəaliyyət mənasını verir) cərəyanı uşağın şəxsi təcrübəsi əsasında təlim – tərbiyə verməyi vacib sayır. Onun nümayəndələri (C.Dyui, V.Kilpatrik və b.) belə hesab edirlər ki, hər cür bilir uşağın praktik fəaliyyəti əsasında qazanılmışdır.

Bihevizizm (ingiliscə davranış, fəaliyyət mənasını verir) cərəyanı praqmatizmlə yaxındır. Bu cərəyan öz başlanğıcını eksperimental pedaqogikadan (banisi A.Lay) almışdır. A.Lay pedaqogikanı biolojişdirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, təlim

(eləcə də tərbiyə) uşağa təsirdən və bu təsirlərə cavabdan ibarətdir: təlim – tərbiyənin əsasını hərəkət, iş, fəaliyyət təşkil edir.

Neotonizm (yunanca yeni tomizm deməkdir) cərəyanı orta əsr sxolastı Forma Akviniskin ilahiyyat nəzəriyyəsinin bərpası kimi meydana gəlmişdir. Neotizm cərəyanının nümayəndələrinin (Y.Mariten, M.Kozetti və b.) fikrincə, təlim – tərbiyənin məqsədi insanı təkmilləşdirərək Allaha (ideala) yaxınlaşdırmaqdır. Din bütün təlim – tərbiyə işinə nüfuz etməlidir; İsus Xristosa oxşamaq tərbiyənin məqsədi olmalıdır. Neotizm avtoritar pedaqogikaya üstünlük verir və belə hesab edir ki, şagird müəllimin dediklərini ehkam kimi qəbul etməlidir.

Sual 46. Pedaqogikanın əsas metodları.

Cavab: Pedaqogikanın əsas metodlarına *pedaqoji müşahidə, pedaqoji müsahibə, anket sorğu, pedaqoji eksperiment* və sair daxildir.

Pedaqoji müşahidə – pedaqoji prosesi müəyyən məqsədlə və planlı şəkildə izləməkdir. tədqiqatçı müşahidə zamanı nəyi, nə məqsədlə izləyəcəyini müəyyən edir, müvafiq faktlar toplayır, onları təhlil edib qruplaşdırır və nəticə çıxarır.

Pedaqoji müsahibə – müəyyən pedaqoji hadisənin mahiyyətini, səbəblərini, başvermə şəraitini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə aparılan sual – cavab metodudur.

Anket sorğusu – bu və ya digər pedaqoji məsələ (problem) barədə müəllim, şagird və ya valideynlərin mövqeyini, rəyini öyrənmək, hər hansı pedaqoji hadisənin tipikliyini müəyyən etmək məqsədi ilə aparılan yazılı sorğudur.

Pedaqoji eksperiment – müəyyən pedaqoji fərziyyəni yoxlamaq metodudur. Onun məqsədi pedaqoji prosesdə səbəb – nəticə əlaqələrini, kəmiyyətlər arasındakı asılılığı öyrənməkdən, yeni forma və metodların səmərəliliyini aşkara çıxarmaqdan və s. ibarət ola bilər.

Sual 47. Tərbiyə prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Cavab: Tərbiyə məqsədyönlü, mütəşəkkil rəhbərliyə deyilir. Gənc nəsil məhz məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tərbiyənin köməyi ilə xalqın maddi və mənəvi sərvətlərini mənimsəyir, bəşəriyyətin zəngin təcrübəsinə yiyələnir.

Tərbiyə şəxsiyyətin sosiallaşması, onun cəmiyyətə ictimai fayda verəcəyi əmək həyatına və

şəxsi ehtiyacını ödəyə biləcəyi mühitə hazırlanması prosesidir. Tərbiyənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun çoxsahəli, çoxamilliyidir. Bu xüsusiyyət bütün tərbiyəvi təsir vasitələrinin məqsədəuyğun təşkilini tələb edir. Tərbiyə prosesinin mütəşəkkil və düzgün idarə olunması üçün tərbiyə obyektini, tərbiyə olunanın tərbiyəlilik səviyyəsini, hazırlığını, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Tərbiyənin ikinci xüsusiyyəti onun ziddiyyətli və mürəkkəb proses olmasıdır. Bir çox çətinliklər və pozğunluqlar bunun nəticəsində baş verir. Tərbiyədə ziddiyyətlər ona görə baş verir ki, tərbiyə olunan tərbiyəçinin onun şüurunda formalaşdırdığı davranış nümunəsini həyatda görmür.

Sual 48. Tərbiyənin məzmunu nədən ibarətdir?

Cavab: Tərbiyənin məzmunu gənc nəsle aşılanaq tərbiyə keyfiyyətlərinin məcmusudur. Bu tərbiyə sahələri tərbiyənin ümumi məqsədinin həyata keçirilməsində – ahəngdar şəxsiyyətin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Əqli tərbiyə gənc nəsli biliklər sistemi ilə, elmi dünyagörüşü, ideya-mənəvi keyfiyyətlərlə silahlandırmağa, zehni qüvvələri, təfəkkürü inkişaf etdirməyə kömək göstərir.

İdeya – *siyasi tərbiyə* şəxsiyyətin istiqamətini təşkil edən ideyalar, siyasi baxış və əqidə yaratmağa xidmət edir.

Əxlaq tərbiyəsi insanda əxlaqi şüuru, müsbət davranış adətləri formalaşdırmağa istiqamətlənir.

Əmək tərbiyəsi əməksevərlik, əməyə məhəbbət, əmək bacarıq və vərdişləri tərbiyə edir, gənc nəslə psixoloji və əməli cəhətdən əməyə, peşəseçmə işinə hazırlayır.

Estetik tərbiyə böyüyən nəslə gözəllik ruhunda tərbiyə edir, onda estetik hisslər, zövq, bədii-estetik bacarıqları formalaşdırır.

Fiziki tərbiyə şəxsiyyətin vacib keyfiyyətlərini – sağlamlığı, gümrahlığı möhkəmlədir, gənc nəslə əməyə, vətən müdafiəsinə hazırlayır.

Sual 49. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının tərbiyəsinin xüsusiyyətləri və əsas vəzifələri hansılardır?

Cavab: Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsi onlarda xidməti tələblərə cavab verən mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri, vərdişləri, davranış normalarını formalaşdırmaq məqsədilə şüuruna, hisslərinə, iradəsinə məqsədyönlü təsir göstərmək başa düşülür. Bu proses zabitlərin

tabeçilikdə olanlarla bilavasitə təsiri ilə reallaşır. Zabitlər tərbiyə prosesinin rəhbəri və təşkilatçısı kimi çıxış edir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o, xüsusi təşkil olunan kollektivdə keçir və burada münasibətlər nizamnamə, «Polis haqqında» Qanunla, Xidmətkeçmə haqqında Əsasnamə və təlimatlarla tənzimlənir. Tərbiyə obyektı, üzərinə dövlət tərəfindən səlahiyyət verilmiş, müəyyən yaş həddində olan polis əməkdaşlarıdır.

Daxili işlər orqanlarında tərbiyənin vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Əməkdaşlarda dünyagörüşünün əsasını təşkil edən vətənpərvərlik, peşəkarlıq və əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq;

2. Əməkdaşlarda xidmətə müsbət motivasiyanı və xidməti vəzifələrin həllinə yaradıcı münasibətin inkişafı;

3. Hər bir əməkdaşın şəxsiyyətinin inkişafına istiqamətlənmiş harmonik tərbiyəsi;

4. Ünsiyyət mədəniyyətinin və kollektivdə qarşılıqlı əlaqələrin təmini, qanuna hörmət, gündəlik həyatda tərbiyənin rolunun aktivləşdirilməsi.

Sual 50. Tərbiyənin prinsipləri və metodları hansılardır?

Cavab: Tərbiyə prinsipləri dedikdə, tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarını əks etdirən və Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının hüquqi şüurunun formalaşmasına xidmət edən elmi-metodik, psixoloji və pedaqoji müddəalar başa düşülür.

Tərbiyənin əsas prinsipləri – tərbiyədə məqsədyönlülük prinsipi, tərbiyənin həyatla, cəmiyyət quruculuğu ilə əlaqəsi prinsipi, tərbiyədə yaşauyğunluq prinsipi, tərbiyədə fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi, tərbiyədə nikbinlik prinsipi, tərbiyədə hörmət və tələbkarlığın vəhdəti prinsipi, şüurla davranışın vəhdəti prinsipi, tərbiyədə kompleks yanaşma prinsipi və s.

Tərbiyə metodlarını 4 qrupa bölmək olar:

- *şüuru formalaşdıran metodlar;*
- *fəaliyyətin təşkili və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar;*
- *fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran metodlar;*
- *tərbiyədə nəzarət və özünənəzarət metodları.*

Şüuru formalaşdıran metodlara – əxlaqi söhbətlər, əxlaqi mövzuda məruzə və mühazirələr,

disputlar, bədii əsərlərin müzakirəsi, nümunə metodu və s.

Fəaliyyətin təşkili və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlara – insanın müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb olunması, tərbiyələndirici situasiyaların yaradılması metodu, tələb metodu, ictimai rəy metodu, təmrin (məşq) metodu, rejim və s.

Fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran metodlara – rəğbətləndirmə metodu, cəzalandırma metodu, inandırma (sözlə, işlə), çalışma (tapşırıq), nümunə ilə tərbiyə, həvəsləndirmə, məcburetmə (qəti tələb, xəbərdarlıq, qadağan, tənbeh) və s. aiddir.

Tərbiyədə nəzarət və özünənəzarət metodları müxtəlif metodlarla həyata keçirilir: şagirdlərin tərbiyə səviyyəsini öyrənmək məqsədi ilə aparılan müşahidələr, söhbətlər, müxtəlif sorğular (anket, şifahi və s.), fəaliyyət və davranışın, uşaqlara verilən ictimai tapşırıqların təhlili, müxtəlif tərbiyə situasiyalarının yaradılması və s. misal göstərmək olar.

Sual 51. Təlimin mahiyyəti və prinsipləri.

Cavab: Əsas pedaqoji kateqoriya kimi izah edərkən, təlimə müəllimin rəhbərliyi altında müdavim və dinləyicilərin bilik, bacarıq və vərdislərə

yyələnməsi prosesi kimi tərif verilib. ***Təlim təhsil almaq vasitəsidir.***

Bilik, bacarıq və vərdişlər təlimin məzmununu təşkil edir.

Daxili işlər orqanlarında təlim – müasir tələblərə uyğun gələn xüsusi bilik, bacarıq və vərdişlərin daxili işlər orqanları əməkdaşlarında formalaşdırılması prosesidir. Bu proses məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının təlimi – sosial-pedaqoji prosesdir. Burada pedaqoji təsirin bütün əsas funksiyaları (*təhsil – məlumat, tərbiyə, inkişaf*) reallaşır.

Təlim elmlərin əsasına, fəaliyyətin mühüm üsullarına yiyələnmək, dinləyicilərdə yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu əsas idrakı və əməli vəzifədən təlimin prinsipləri çıxır. Bu prinsiplər pedaqoji prosesin obyektiv qanunauyğunluqları əsasında formalaşır və buna görə onlara riayət olunduqda, təlimin effektivliyinə zəmanət verilir, uğur əldə olunur. Təlimin prinsipləri tədris prosesində səmərəli və keyfiyyətli fəaliyyəti təmin edən vacib tələblər sistemidir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının təliminin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

-elmlilik;

- şüurluluq, aktivlik və sərbəstlik;*
- əyanilik;*
- sistəmlilik və ardıcılıq;*
- mürəkkəbliyin yüksək səviyyəsində təlim;*
- bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmliyi;*
- fərdi və fərqli yanaşma.*

Sual 52. Daxili işlər orqanlarında hansı təlim metodlarından istifadə olunur?

Cavab: Daxili işlər orqanlarında təlim metodları – xidməti vəzifələrin səmərəli həlli üçün zəruri olan bilik, bacarıq, vərdişlərin və mənəvi psixoloji keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına yönəlmiş (təlim verən və təlim alanların) fəaliyyətinin təşkilinin üsul və vasitələridir. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının təlim metodları xidmət üzrə bölmələrin şəxsi heyətin məqsəd və vəzifələrindən, rəhbər və tabeçilikdə olanların peşəkarlığı və psixoloji hazırlığı səviyyəsindən asılıdır.

Təlim materiallarının başa düşülməsi məqsədilə onun qavranılması və yadda saxlanması, alınan biliklərin möhkəmləndirilməsi, bacarıq və vərdişlərin formalaşması və təcrübədə tətbiqi ilə bağlı vəzifələrin

həyata keçirilməsi üçün daxili işlər orqanları əməkdaşlarının xidməti hazırlığı məşğələlərində istifadə olunan əsas təlim metodları aşağıdakılardır:

- *şifahi şərh metodu*;
- *öyrənilən materialın müzakirəsi*;
- *çalışmalar*;
- *praktiki iş*;
- *sərbəst iş*.

Sual 53. Təlimin növləri və formaları hansılardır?

Cavab: Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının təlim növləri aşağıdakılardır:

- *ənənəvi (izahlı və təsviri)*;
- *problemlı*;
- *proqramlaşdırılmış*;
- *kompyuterli (və ya kompyuterləşdirilmiş)*

Ənənəvi (izahlı və təsviri) təlim növünün əsasında dinləmə, yadda saxlama və lazımlı materialın yenidən canlandırılması durur.

Problemlı təlim bir neçə mərhələni özündə birləşdirir:

- *problemlı (mürəkkəb) vəziyyətin yaradılması*;
- *problemin həlli üçün zəruri bilik və bacarıqların seçilməsi*;
- *problemin bilavasitə həlli*;

- *nəticələrin yoxlanılması;*
- *əldə edilmiş məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi.*

Proqramlaşdırılmış təlimə proqramlar sistemi, yəni ardıcıl hərəkətlər (əməliyyatlar) daxildir. Bunların yerinə yetirilməsi qabaqcadan planlaşdırılmış nəticəyə gətirib çıxarır. Bu təlimdə mənimsəmək üçün zəruri məlumatların ayrı-ayrı hissələrə bölünərək verilməsi və yerinə yetirilməsi yoxlama-nəzarət tapşırığı ilə bitməsi əsas şərtidir.

Kompyuter təlimi xüsusi təlim proqramları ilə təchiz edilmiş kompyuterlərin köməyi ilə aparılır. Bu proqramlar məlumat verir, təlimin gedişatını idarə edir, səhvlərin düzəlişini, məşğələ çalışmalarını aparır və s.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının təlimi formaları xidməti hazırlığın təşkilati tərəfidir. Onlar təlim alanların müəyyən tərkibini və qruplaşmasını, dərslərin strukturunu, müddətini və yerini, tədris fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur.

Təlimin əsas formaları:

- *auditoriya (mühazirə, sinif-qrup dərsləri, seminar, təcrübə və s.);*
- *auditoriyadan kənar (atəş meydanı, poliqon və s.)*

Sual 54. Təlim prosesinin mərhələləri.

Cavab: Təlim prosesinin mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Qavrama təlim prosesində müdavim və dinləyijilərin yeni fakt və hadisələr haqqında məlumat kəsb etməsi deməkdir. Təlimdə qavramanın əsas vəzifəsi konkret hadisə və faktlar barəsində təlim alanlara aydın, dolğun və düzgün təsəvvür əmələ gətirmək, bununla da sonradan onlarda müvafiq anlayış yaratmaq üçün əsaslı zəmin hazırlamaqdır.

2. Anlama məhz təlim alanlarda anlayışlar yaratmaq vəzifəsi daşıyan ikinci mühüm mərhələdir. Bu mərhələdə təlim aparən şəxs təlim alanların əşya və hadisələr haqqındakı təsəvvürlərinə istinad edərək əlaqədar qanunauyğunluqlar, qanunlar, qaydalar, təriflər, nəticələr barəsində məlumat verir və ya onların təfəkkür əməliyyatına istiqamət verməklə, bu nəticə və qanunları onların özünə çıxartdırır.

3. Möhkəmlətmənin də məqsədi qavrama və anlama proseslərində qazanılmış bilikləri təlim alanların hafizəsində uzun müddət saxlanmasını təmin etməkdən ibarətdir. Əyani materiallar, təmrinlər, məsələlər və xüsusi təkrarlama məşğələləri təlim materiallarının uzun müddət yadda qalmasını təmin edir.

4. Tətbiqetmə təlim prosesində çox mühüm mərhələdir. Təlim alanların öyrəndiklərini peşə fəaliyyəti prosesində tətbiq etməsi vacib şərtlərdən biridir.

VII Fəsil.

Hiss və emosiyalar psixologiyası.

Sual 55. Emosiyalar və hisslər haqqında anlayış. Onların növləri.

Cavab: Emosiya və hisslər insanın daxili aləmini zənginləşdirir, onun qavrayışını parlaq və məzmunlu edir. Emosiya və hisslər davranışın nizamlanmasında, şəraitə uyğunlaşmasında iştirak edir.

Hiss və emosiyalar müxtəlif formalarda təzahür edir. Məsələn, *mimika*, *pantomimika*, *jest*, *intonasiya* və digər vasitələrlə hisslər ifadə olunur. Sevinc hissi adətən gülüşlə və uca səslə müşayiət olunur. Dərdli insanın isə beli bükülür, səsi zəif çıxır. Emosiya və hisslər insanın davranışında, hərəkətlərində, üzün ifadəsində (mimikada), bədənin ifadəli hərəkətlərində (pantomimika və jestlərdə) intonasiya və səs tonunda özünü göstərir.

Bu baxımdan psixoloqlar hiss və emosiyaları 2 böyük qrupa bölürlər: *sadə və mürəkkəb*.

Sadə və ya elementar hiss və emosiyalar üzvi tələbatların ödənilib ödənilməməsi ilə bağlı əmələ gəlir. Bu hisslərə achiq, susuzluq və s. daxildir.

Mürəkkəb və ya ali hisslər insanın vətənə, əməyə, başqa adamlara, elmi və bədii sərvətlərə münasibətində özünü göstərir. Ali hisslərdən *mənəvi-əxlaqi, intellektual və estetik hissləri* xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Mənəvi-əxlaqi hiss və emosiyalara isə düşməne nifrət, əməyə məhəbbət, kollektivçilik, dəyanət və s. aiddir.

İntellektual və ya zehni hisslər insanın idrak fəaliyyəti ilə bağlıdır. Zehni hisslərə inam, şübhə, təəccüb, yenilik, heyrət və s. aiddir. Zehni hisslər ətraf aləmi daha dərindən və ətraflı dərk etməyə kömək edən hisslərdir.

Estetik hisslər gerçəkliyə estetik münasibətdə özünü göstərir. Təbiətin, incəsənət əsərlərinin gözəlliyini qavramaq, dərk etmək estetik hisslərlə əlaqədardır. Estetik tələbatlar insanın gözəl saydığı obyektin qavranılması zamanı öyrənilir. Faciə, satira, gülüş ali emosiya və hisslərə daxildir. İnsanın estetik hisslərinin ilk mənbəyi təbiətin gözəlliyidir.

Sual 56. Emosional halların formaları hansılardır?

Cavab: İnsanın emosional halları yalnız məzmun və istiqamətinə görə deyil, güc və davam etmə müddətinə görə də fərqlənirlər. Bu baxımdan emosional halların aşağıdakı formaları vardır: *əhval, affekt, stress, frustrasiya və s.*

Əhval çox zəif cərəyan edən, lakin uzun müddət davam edən emosional halətdir. Əhval kəskin xarici ifadəyə malik olmur. Əhval insanın bütün psixi proseslərinə və fəaliyyətinə təsir göstərir. Əhvalın dəyişməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Məsələn, xoş və ya bəd xəbər, işdə müvəffəqiyyət və uğursuzluq, xəstəlik və s.

Affektlər – (latınca *affektus* – ruhi təlatüm, həyəcanlanma deməkdir) *coşqun surətdə əmələ gəlib, kəskin xarici ifadəyə malik olan, qısa müddətdə jərəyan edən hissələrdir.* Güclü qəzəb, dəhşət, qorxu və s. affekt hesab olunur. Sevinc özü də affekt formasında təzahür edə bilər. Affekt qəflətən, gözlənilməz halda insana təsir göstərən hadisədir və şəxsin həmin anda ona uyğunlaşa bilməməsindən irəli gəlir.

Stress – (ingiliscə *stress* – təzyiq, vurğu, gərginlik deməkdir) *insanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi emosional haldır.* Təhlükəli

şərait, yaxın adamların itirilməsi, qeyri-adi şərait, məsuliyyətin artması, iradi gərginlik və s. stress yarada bilər. Stress digər tərəfdən müdafiə funksiyasını yerinə yetirməklə, orqanizmi və sinir sistemini səfərbər edir, psixikanı fəallaşdırır, psixi prosesləri sürətləndirir. Stress həm də qavrayış, diqqət, hafizə və təfəkkürün fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Frustrasiya - (latınca *frustratio* – aldanma, nahaq gözləmə, əhval pozğunluğu) *insanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik törədən real və ya xəyali maneələrlə rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi vəziyyətdir*. Frustrasiya o zaman meydana çıxır ki, insanın narazılıq və ya təmin olunma səviyyəsi onun dözümlü səviyyəsindən üstün olur. Frustrasiyanın davam etmə müddəti və gücü qarşıya qoyulan məqsədin əhəmiyyətindən, maneənin xarakterindən, davranış motivindən və şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətindən asılıdır.

Frustrasiya daha çox şəxsiyyətin mənfi sosial qiymətləndirilməsi, onun üçün müqəddəs sayılan hiss və duyğularına həqarətlə yanaşılması və s. kimi hallarda özünü itirmək, qəzəb, küskünlük və s. şəkildə təzahür edir.

Sual 57. Əməkdaşların psixi vəziyyətlərində yaranan neqativ halların neytrallaşdırılması metodları hansılardır?

Cavab: Psixologiyada neqativ psixoloji gərginliyin profilaktikasının *rasional (səmərəli) və suggestiv (təlqinedici)* metodları mövcuddur.

Mənfi həyəcanın (gərginlik) neytrallaşdırılması üçün aşağıdakı rasional psixoloji metodlardan istifadə edilir:

1. Mümkün ola bilən situasiyanın tam səmərələşdirilməsi metodu.

Situasiyanın və hərəkətlərin tam detallaşdırılması şəraitinin dərk olunması bu metoddan istifadə etməklə həyata keçirilir. Səmərələşdirmə metodu qeyri-müəyyənliyi azaldır.

2. İmitasiya oyunları (təqlidmə metodu). Bu metod inam yaradır, əzələlərin gərginliyini azaldır.

3. Retrospektiv seçmə metodu (keçmişə aid olan). Bu metod çətin peşə situasiyasında müsbət şəxsi davranış təjribələrinin toplanması və təhlil edilməsində öz ifadəsini tapır.

4. Öz psixi vəziyyətinin startdan qabaq tənzim edilməsi metodu. Bu metoda güzgü mexanizmi də deyilir. Sifət, səs, jestlər, mimikanın ifadəsi psixi haldan asılı olaraq dəyişilir. Bu zaman sakit,

təmkinli, inamlı səsə, jest-mimikaya malik olmaqla, iradi səylərin köməyindən istifadə etməklə, ilkin vəziyyətə qayıtmaq mümkündür.

Psixoloji vəziyyətə aktiv təsir göstərən profilaktik vasitələr arasında mərkəzi yeri **özünü-tənzimləmə** tutur. İnsanın davranışındakı müxtəlif vəziyyətlərin tənzimlənməsi özünü inandırmanın köməyi ilə həyata keçirilir.

Neqativ psixoloji vəziyyətin profilaktikasının əsas vəzifəsi – müxtəlif stress reaksiyaların, emosional gərginliyin, peşə yorğunluğunun, eləcə də onların arzuolunmaz nəticələrinin qarşısının alınmasından ibarətdir.

Sual 58. Psixi halətin xüsusiyyətləri hansılardır?

Cavab: Psixi halət özünün **bütövlüyü, hərəkiliyi**, nisbətən **davamlılığı, şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, psixi proseslərlə bağlı olması, fərdiliyi, rəngarəngliyi və çoxtərəfliliyi** ilə xarakterizə olunur. Psixi halətin bütövlüyü dedikdə, burada idraki, emosional iradi komponentlərin birlikdə əks olunması başa düşülür.

Psixi halətin hərəkiliyi onun başlanğıcdan sonadək dinamikliyi, dəyişkənliyi ilə əlaqədardır.

Psixi halət nisbətən davamlıdır. O, psixi proseslərə təsir göstərir, onların təzahürünə fon verir.

Bununla yanaşı, onlar şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətləri üçün material rolunu oynayır. Həyatı münasibətlərin gedişi, münaqişəli vəziyyəti, xidməti fəaliyyətin təsiri altında formalaşan psixi halət eyni zamanda şəxsiyyətin nisbətən davamlı xüsusiyyətlərini dəyişdirə bilər.

Psixi halət müxtəlif və əks qütblüdür. Əks qütblülük hər bir psixi halətin əks tərəfinin də olmasının təəcəssümüdür, yəni, inamlı-inamsız, fəal-passiv, gümrəh-yorğun, sevinc-kədər, məhəbbət-nifrət və s.

Sual 59. Hisslərin hansı əsas funksiyaları var?

Cavab: Hisslər əsasən 3 mühüm funksiyanı yerinə yetirir: *signal, tənzimləmə və kommunikativ* funksiya.

Signal funksiyasının köməyi ilə biz ətraf aləmdə baş verən hadisələrin hansının həyatımız üçün faydalı və ya təhlükəli olduğunu dərk edirik. Bundan sonra davranış və rəftarımızda həmin cəhətləri nəzərə alaraq fəaliyyətimizdə müəyyən dəyişikliklər edirik.

İkincisi, hissələr insanın hərəkət və fəaliyyətinin motivi kimi çixış edərək onları müəyyən istiqamətə

yönəldə bilir. Bu hisslərin **tənzim etmə** funksiyası ilə bağlıdır. Məsələn: hər hansı dilə olan marağ, onu öyrənmək istəyi insanı müvafiq ali məktəbdə oxumağa təhrik edir.

Hisslərin kommunikativ funksiyası onunla ifadə olunur ki, insanın keçirdiyi hisslər onun mimikasında, səsində, tənəffüs ahəngində və s. təzahür edir. Hisslərin bu cür ekspressiyası, qarşı tərəf üçün informasiya mənbəyinə çevrilir. Beləliklə, həmin kommunikativ funksiya şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət göstərir. Məsələn: kədəri ekspressiya etməklə insan qarşı tərəfə özünün pis, çətin vəziyyətdə olduğunu bildirir.

Amerikan psixoloqu K.İzard qeyd olunan funksiyalarla yanaşı emosiyaların **motivasiya** və **sosializasiya** funksiyalarının olduğunu da qeyd etmişdir. Məsələn: qorxu hissi insanı kömək axtarmağa məcbur edir. Güclü yanğın təhlükəsi qonşularda qorxu hissi yaradır. Bu da onların birləşməsinə və mütəşəkkil formada qorxu mənbəyinə qarşı mübarizə aparmalarına səbəb olur. Bu qorxunun yaratdığı sosializasiyadır.

VIII Fəsil.

Qrupların psixologiyası.

Sual 60. Qrup və kollektiv haqqında anlayış.

Cavab: Qrup müəyyən cəmiyyət daxilində yaranmış, ümumi mənafe və məqsəd birliyi, müəyyən sərvət maraqları və davranış normaları olan insanların mütəşəkkil birliyidir. **Birlikdə fəaliyyət, ünsiyyət və vaxt keçirmək məqsədilə sayca bir neçə nəfərin birliyi qrup adlanır.**

Qrupun özünəməxsus sistem və strukturu vardır. Qrup üzvü olan hər bir kəs orada müəyyən rol və vəzifə icra edir. Onun hər bir üzvü qrupda qəbul olunmuş qayda və normalara əməl etməyə borcludur. Qrupda insanların maraq və mənafe birliyi olduğundan, onun ayrı-ayrı üzvləri ilə qrupun digər üzvləri arasında maraq və mənafe birliyi yaranır. Qrupun xarakterik cəhətlərindən biri də qrup üzvlərinin fəaliyyətini, mütəşəkkilliyini tənzimləyən strukturla bağlıdır. Qrupun təşkilati strukturu *rəsmi* və *qeyri-rəsmi* olmaqla 2 yerə ayrılır. *Rəsmi qrupların* strukturu kənardan müəyyənləşdirilir. Burada qrup üzvlərinin vəzifələri adətən «rəhbər-tabeçilikdə olan şəxslər» prinsipinə əsaslanır. *Qeyri-rəsmi qruplarda* isə

münasibətlər qrupun daxilində formalaşır və hüquqi yox, psixoloji mahiyyət kəsb edir.

Qrupun yaranması üçün ən azı iki nəfərin qarşılıqlı münasibətlərinin olması vacibdir.

İnkişaf etmiş qrupun ən yüksək forması ***kollektivdir***. Hər bir kollektiv qrup hesab olunur. Hər bir qrup isə kollektiv deyildir.

Kollektiv cəmiyyətin bir hissəsi olan, birgə fəaliyyətin ümumi məqsədlərinə tabe olan insan qrupudur. Qrup adamları yalnız cəmiyyət üçün tamamilə faydalı vəzifələri ətrafında birləşdirəndə kollektiv kimi formalaşır. Əmək, uşaq, hərbi, idman, polis və s. kollektivləri fərqləndirilir. Bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və eyni zamanda özlərinin inkişaf səviyyəsi etibarilə birlərindən fərqlənirlər.

Kollektiv dövlət və onun orqanları tərəfindən rəsmi yaradılan, ümumi məqsədləri birləşdirən, cəmiyyətin mənafeyinin ziddinə getməyən, onun bir hissəsi olan insanlar birliyi.

Sual 61. Sosial psixologiyada qrupların hansı əsas funksiyaları qeyd olunur?

Cavab: Psixoloji ədəbiyyatda sosial qrupların

aşağıdakı funksiyaları qeyd olunur:

- **sosializasiya funksiyası;**
- **instrumental funksiya;**
- **ekspressiv funksiya;**
- **müdafiəedici funksiya;**

Qrupun **sosializasiya funksiyası** – burada qrup üzvlərinin sosiallaşması, sosial təcrübəni mənimsəməsi, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutur. İnsanın sosiallaşması onun düşdüyü ilkin sosial qrupdan başlayır. Ailənin ilkin sosial qrup kimi uşağın sosiallaşmasında oynadığı rol hamıya məlumdur. İnsanın daxil olduğu sonrakı sosial qruplar da onun sosial təcrübəni mənimsəmək məktəbi rolunu oynayır.

Sosial qrupların **instrumental funksiyasına** gəldikdə bu, qrupda insanların birgə fəaliyyətinin bu və ya digər şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu, xüsusilə kollektiv şəkildə həyata keçirilən fəaliyyət növlərində özünü daha aydın şəkildə göstərir. Buna voleybol, futbol komandasının və birgə fəaliyyətə əməl olunmadan həyata keçirilməsi mümkün olmayan digər fəaliyyət növlərində birləşən insan qruplarını aid etmək olar.

Sosial qrupların **ekspressiv funksiyasına** gəldikdə buna psixoloqlar qrupda insanın

rəğbətləndirmə, hörmət və etimada tələbatının təmin olunmasında ifadə olunmasını aid edirlər. Başqa sözlə sosial qruplar insanların qeyd olunan tələbatlarını ödəmək vəzifəsini də yerinə yetirirlər.

Sosial qrupun **müdafiəedici funksiyasına** gəldikdə elə həmin funksiyanın adı onun mahiyyətini başa düşməyə imkan verir. Sosial qrup öz üzvlərinin hərtərəfli müdafiəsi üçün əsaslı şərait yaradan bir birlik kimi fəaliyyət göstərir.

Sual 62. Qrupların növləri hansılardır?

Cavab: Sosial psixologiyada qrupların müxtəlif təsnifatı məlumdur. Aşağıda bu məsələ Q.M.Andreyevanın təsnifatı əsasında açıqlanmışdır.

Şərti və real qruplar. Şərti və ya nominal qrup dedikdə bir-biri ilə real surətdə əlaqəsi olmayan, lakin müəyyən bir şərti əlamətə, məsələn, cins, yaş, peşə əlamətinə görə tədqiqatçı tərəfindən ayırd edilən adamlar kateqoriyası nəzərdə tutulur. Məsələn, cinsi əlamətə görə qadınlar, yaş əlamətinə görə yeniyetmələr, peşə əlamətinə görə polisilər **şərti qrupa** aid edilə bilər.

Şərti qrupa aid edilən adamlar ümumi şəkildə bir-birini tanımasalar da, onlardan hər biri özünün

real qrupunun başqa üzvləri ilə bu və ya digər dərəcədə müəyyən münasibətdə olur.

Sosial psixologiyada **real qrupların** öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Real qrupların iki növünü – *real laborator* və *real təbii* qrupları fərqləndirirlər.

Böyük qruplar. Bu qrupların üzvləri bilavasitə təmasda olmurlar, hətta bir-birlərinin mövcud olduğunu bilməyə bilərlər. Sosial psixologiyada böyük qrupların aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər.

1. Siniflər, ictimai təbəqələr və sosial peşə qrupları;
2. Millət və xalqlar;
3. Sosial – demoqrafik qruplar;
4. Ərazi – region qrupları;
5. Təşkilat qrupları (siyasi və ictimai təşkilatlar);
6. Qısamüddətli qruplar (mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil);
7. Auditoriya – qruplar.

Qeyd etdiyimiz qruplardan hər birinin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Mahiyyət etibarilə onlar müxtəlif tipli qruplardır. Böyük qrupların bir qismi təsadüfən, kortəbii surətdə əmələ gəlir, olduqca qısa müddət ərzində mövcud olur. «Kütlə», «tamaşaçı»,

«auditoriya» tipli qruplar böyük qruplara misal ola bilər.

Kiçik qruplar. Kiçik qrupların üzvləri nəinki bir-birilə müxtəlif formalarda gündəlik ünsiyyət və rəhbərliyə girir, bir-biri haqqında müəyyən təsəvvürə malik olur, həm də onların arasında müəyyən rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlər formalaşır.

Kiçik qruplar olduqca müxtəlifdir: ailə, fəhlə briqadası, pambıqçı qızlar mənziləsi, tələbə qrupu və s.

Referent qruplar. 1942-ci ildə kiçik qrupun özünəməxsus növü kimi referent qrup fenomeni müəyyən edilmişdir. Referent qrup dedikdə elə real və ya xəyali qrup nəzərdə tutulur ki, fərd onun standartlarını qəbul edir, sosial hadisələri, özünün və başqalarının əməllərini qiymətləndirərkən onun sərvətlərindən etalonlar sistemi kimi istifadə edir, onları özünün şəxsi məqsəd və normalarının mənbəyi hesab edir.

Fərdin öz fikir və mülahizələrini, bir subyekt kimi özünü və başqalarını qiymətləndirərkən, eləcə də norma və dəyərlərini qəbul edərək özünü onun üzvü hesab etdiyi real və ya xəyali qrupa **referent qrup** deyilir.

Sual 63. Qeyri-formal qrupların əlamətləri hansılardır?

Cavab: Qeyri-rəsmi qruplar hüquqi sənədlər əsasında yaradılmayan, hüquqi statusu olmayan, lakin qarşılıqlı münasibətlər əsasında yaranan insanlar birliyi. Onların əlamətləri aşağıdakılardır:

- insanların könüllü birliyi;
- konformizmin mövcudluğu (fərdin qrupla zahirən razılaşması);
- psixofizioloji və sosial əlamətlərinə görə qrup üzvlərinin bir-birinə oxşarlığı;
- maraq və ideyaların eyniliyi;
- sabitlik;
- ümumi emosional əhval-ruhiyyə;
- qrup üzvlərinin fəal müdafiə edilməsi.

Sual 64. Cinayətkar qrupun psixoloji təhlili və onların ifşa olunması yolları?

1. Qruplara birləşmənin səbəbləri: Birləşməmiş cinayətin törədilməsinin qeyri-mümkünlüyü, cinayət xarakterli maraqların ümumiliyi, şəxsi simpatiya, davranışın ümumi normaları, ümumi əqidə, hüquqi şüurun analoji qüsurları və başqaları.

2. Qrupda rolların bölüşdürülməsi: Bunlar şəxslərin iradəsindən, təşkilətmə bacarığından, liderlərin nüfuzundan və təşəbbüskarlığından, şəraitə uyğunlaşmasından, iradəsizliyindən və s.

3. Qrup daxilində şəxslərarası münasibətlər (münaqişələr, ziddiyyətlər).

Cinayətkar qrupların ifşa olunmasının əsas üsulları aşağıdakılardır.

- Liderin nüfuzdan salınması;
- Liderin təcrid olunması (inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması);
- Qrupun ayrı-ayrı üzvlərini tərbiyə etmək məqsədilə onlarla aparılan fərdi iş;
- Əməliyyat – xidməti fəaliyyətinin metod və üsullarının tətbiq edilməsi;
- Profilaktiki fəaliyyətin gücləndirilməsi.

Sual 65. Əsas rəhbərlik üslubları hansılardır?

Cavab: Təcrübə göstərir ki, qrup fəaliyyətinin səmərəliliyi rəhbərlik üslubundan əsaslı şəkildə asılıdır. İdarəetmə ilə bağlı olaraq sosial psixologiyada beş cür rəhbərlik üslubu qeyd olunur : **avtokratik, avtoritar, demokratik, laqeyd** (etinasız, liberal) və **qeyri-sabit** (ardıcıl olmayan) rəhbərlik üslubu.

Avtokratik rəhbərlik üslubuna malik olan liderlər (rəhbərlər) bir növ müstəbid olur. Adətən avtokratik və avtoritar rəhbərlik üslubuna malik olan liderlər qrup üzvlərinin fikir və ideyalarını nəzərə almadan, müstəqil hərəkət edirlər.

Avtoritar lider qrup üzvlərinin imkan və qabiliyyətlərini aşağı qiymətləndirir. Bu cür rəhbərlər qrup üzvlərinin təşəbbüslərini boğur, ya da sadəcə olaraq onlardan istifadə etmirlər.

Avtoritar liderdən fərqli olaraq **demokratik** üsluba malik olan lider qrup üzvləri tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Bu cür rəhbərlik üslubuna malik olan lider daima qrup üzvləri ilə razılaşıır. Qərar qəbul edərkən qrup üzvlərinin təkliflərini nəzərə alır.

Aparılmış müşahidə və tədqiqatlar göstərmişdir ki, **laqeyd** rəhbərlik üslubuna malik olan liderlərin qrup üzvləri ilə ünsiyyəti kortəbii xarakter daşıyır. Çox vaxt onların arasında yaranan ünsiyyət qrup üzvləri tərəfindən diktə olunur.

Qeyri-sabit rəhbərlik üslubuna malik olan liderlərə gəldikdə onlar dəyişgən olurlar. Onların necə hərəkət edəcəklərini qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Sual 66. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin hansı növləri var?

Cavab: Sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlərin müxtəlif növlərini qeyd edirlər: **rəsmi, qeyri rəsmi, şəxsi, işgüzar.**

Rəsmi münasibətlər rəsmi sənədlərə, normalara uyğun həyata keçirilən şəxsiyyətlərarası münasibətdir. Bu cür münasibətlər rəhbərlə tabe olanlar arasında baş verir. Burada qarşılıqlı münasibətin gedişi rəsmi şəkildə həyata keçirilir. Nə rəhbər, nə də tabe olan adam qarşılıqlı münasibətin tələblərindən kənara çıxmır.

Qeyri-rəsmi münasibətlər isə insanların bir-birinə olan şəxsi münasibətlərinə əsaslanır. Ona görə də bu cür münasibətlər subyektiv xarakter daşımaqla insanların bir-birlərinə olan simpatiyası, antipatiyasında və s. ifadə olunur.

Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin sosial psixologiyada aşağıdakı tiplərini fərqləndirirlər: tanışlıq, yoldaşlıq, dostluq, ər-arvad. Mütəxəssislərin fikrincə şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin kökü insanların hissələr aləmi ilə bağlıdır və emosional amillər zəminində formalaşır.

Ən geniş şəxsi qarşılıqlı münasibət forması

tanışlıqdır. Bu cür qarşılıqlı münasibət özünün üç əsas səciyyəsi ilə fərqlənir: «üzdən tanıyırsan»; «salamlaşırısan» (yalnız qarşılıqlı tanıma zamanı); «salamlaşır və ümumi mövzularda söhbət edirsən». Bu cür tanışlıq zamanı şəxsiyyətlərarası hisslər əsaslı rol oynamır.

Yoldaşlıq qarşılıqlı münasibətləri işgüzar təmasa əsaslanır. Bu zaman birgə fəaliyyətin məqsədi, vasitə və nəticələri əlaqələrin saxlanması, vəzifə bölgüsü ilə müəyyənləşir.

Dostluq qarşılıqlı münasibələrinə gəldikdə insanlar arasındakı bu cür münasibət qarşılıqlı bağlılığa, mənəvi yaxınlığa, maraqların eyniliyinə və s. əsaslanır. Ər-arvad münasibətləri onların arasındakı psixoloji məsafənin xarakterinə görə intim, dostluq münasibətləri, şəxsi, yoldaşlıq və tanışlıq münasibətləri ilə sosial münasibətlər kimi formalaşır.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin növlərindən birini də **işgüzar münasibətlər** olduğunu qeyd etdik. Bu cür qarşılıqlı münasibətlər işgüzar əlaqələrin həyata keçirilməsi prosesində baş verir və insanların birgə fəaliyyətinin səmərəliliyinə öz təsirini göstərir.

IX Fəsil. Psixoloji təsirin metodları

Sual 67. Psixoloji təsirin məqsədi və psixoloji təsir metodlarının tətbiqi zamanı nəzərə alınan prinsiplər.

Cavab: Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində şəxsə psixoloji təsir metodları aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirilir:

- 1) *əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində həqiqətin tam müəyyən olunması, cinayət faktlarının araşdırılması (istintaqı);*
- 2) *şübhəli şəxsin öz davranışına, müəyyən fakt və hadisələrə, şəxslərə münasibətinin dəyişdirilməsi;*
- 3) *cinayət törətməyə səbəb ola bilən meyl və mənfi vərdişləri olan şəxslərin tərbiyəsi;*
- 4) *əməliyyat – axtarış fəaliyyətində, təhqiqat və istintaq prosesində iştirak edən bütün şəxslərin hərəkətlərinin fəallaşdırılması.*

Daxili işlər orqanlarında əməliyyat–axtarış fəaliyyəti və istintaq prosesində psixoloji təsirin məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaq zəruridir:

- 1) *Təsir şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməlidir*

(xarakteri, qabiliyyəti, temperamenti, psixoloji vəziyyəti və s.);

- 2) *Təsirin həyata keçirilməsi üçün insan psixikasının və onun inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını bilmək lazımdır (insan tərəfindən məlumatın qavranılmasının, mənimsənilməsinin ümumi qanunauyğunluqları, təfəkkürü barəsində biliklər və s.);*
- 3) *Təsir prosesləri, onun elementləri, təsir göstərilən şəxsin əks reaksiyası qabaqcadan planlaşdırılmalı və ya proqnozlaşdırılmalıdır;*
- 4) *Təsirin müsbət qavranılması mütləq stimullaşdırılmalıdır (nailiyyətlərinə işarə etmə, sözlə həvəsləndirmə və s.);*
- 5) *Təsir bütün hallarda prosessual səlahiyyətlər çərçivəsində keçirilməlidir;*
- 6) *Təsir zamanı bütün zahiri şəraitlər nəzərə alınmalıdır;*
- 7) *Təsir konkret fakt və amillərin məcmusunu nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir;*
- 8) *Təsir həmişə qarşılıqlı (kombinə) olmalıdır, obyektin halının tənzimlənməsini, dəyişməsinə nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir;*
- 9) *Təsir zamanı şəxsin psixi aktivliyini təmin etmək lazımdır;*

10) *Əməliyyat – axtarış fəaliyyəti, təhqiqat və istintaq zamanı həyata keçirilən psixoloji təsir metodu dəqiqliklə planlaşdırılmalıdır.*

Sual 68. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində tətbiq olunan informasiya ötürmə metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Cavab: İnformasiya ötürmə metodu dedikdə, fakt və hadisələr barəsində məlumatın ötürülməsi başa düşülür. Məqsədi başqa insanlarda fakt və hadisələr barəsində biliklərin zənginləşdirilməsi, onun marağının qane edilməsidir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qabaqcadan toplanmış və müəyyən şərait və qayda ilə ötürülən informasiya, obyektə intellektual və emosional proseslərə qoşur, həmin informasiyanı onun şüurunda emal etdirir və planlaşdırılan məqsədlərə nail olmaqda kömək edir.

Sual 69. İnandırma metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Cavab: İnandırma dedikdə bir tərəfdən şəxsiyyətdə müəyyən keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün hərtərəfli təsir, digər tərəfdən onu müəyyən fəaliyyətə sövq etmə başa düşülür. İnandırmanın əsasını etibar, etimad və inam təşkil edir və psixoloji

təsir metodu kimi tətbiqi zamanı aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

- *obyektin inkişaf səviyyəsinə uyğunluq (yaşı, təhsili, peşəsi, fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri);*

- *ardıcıl, məntiqli və sübutlu;*

- *obyektin psixi fəallığı;*

- *tərkibində həm ümumi müddəalar, mülahizələr, həm də konkret faktlar və misallar;*

- *məzmunu hər iki tərəf üçün bəlli faktların təhlili;*

- *inandıran əməkdaş özü də dediklərinə səmimi inanmalıdır;*

- *şəxsi imkanları və xarakteri.*

İnandırma metodu dörd əsas inandırma təsiri növünə ayrılır:

1. məlumat vermə;

2. izahedilmə;

3. sübutetmə;

4. inkaretmə.

Sual 70. Psixoloji təsir metodu kimi məcburetmanın mahiyyəti nədən ibarətdir?

Cavab: Mənşəyinə görə məcburetmə metodu *fiziki və psixoloji* olur. *Fiziki məcburetmə* güc tətbiqinə əsaslanır. *Psixoloji məcburetmə* obyektin

özü-özünü, istəyinə əks olaraq müəyyən fəaliyyətə təhrik etməsi kimi çıxış edir. Psixoloji məcburetmə prosesində obyekt göstərişləri daxili etiraz vəziyyətində icra edir. Yalnız zahiri amillər ona tabe olmağa məcbur edir. Buna görə bu metodun tətbiqi üçün vacib şərt zahiri şəraitlərdir. Belə şərait olmasa, məcburetmə mənasız olar. Vacibdir ki, təsir obyektinə ona qarşı tətbiq edilən məcburetmə tədbirlərinin labüdlüyünü dərk etsin.

ƏAF-də məcburetmə üçün belə şərait *qorxu hissidir*. İnsan öz zəifliyini dərk edəndə, qorxu yaranır və sonra güclənir. Əməkdaş bu qanunauyğunluqları bilməlidir və təsəvvür etməlidir ki, güclü insana qorxu az təsir göstərir. Qeyri-sabit insan üçün qorxu güclü təkanverici amil kimi çıxış edir. Bu isə o deməkdir ki, məcburetmə zahiri yox, həm də daxili psixoloji faktorlarla əlaqəlidir. Əgər obyekt şəraiti dərk edib, özü üçün təhlükəli kimi qiymətləndirirsə, onda müəyyən dərəcədə qorxu içində olacaq. Bu halda məcburetmənin tətbiqi üçün əsas var.

Əməliyyat–axtarış fəaliyyətində psixoloji məcburetmənin əsas üsulları aşağıdakılardır:

- *qadağan;*
- *qəti tələb;*
- *xəbərdarlıq;*
- *hədə.*

Sual 71. Təlqin metodunun mahiyyətini açıqlayın.

Cavab: Təlqin bir adamın digərinin psixikasına təsiretmə vasitəsidir və adətən başqasının fikir və iradəsinə təsirlə əlaqədardır.

Təlqin metodu ünsiyyət prosesində insanların qarşılıqlı təsir vasitələrindən biridir. Xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, obyektin davranışına təsiri ondan xəbərsiz edir. Psixikaya nəzarətsiz daxil olduqda, təlqin edilmiş ideya, fikir, davranış şəklində reallaşır. Eyni zamanda insan öz hərəkətlərini təbii kimi qiymətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətə təsir metodu kimi olan təlqin – obyekt tərəfdən şüura lazımı nəzarət olmadıqda qəbul edilən psixoloji təsirdir. Təlqinlik insanın psixi vəziyyətindən və psixikanın xüsusiyyətlərindən asılıdır. Kifayət qədər müstəqil düşünə bilməyən, zəif iradəli insanlar nisbətən daha tez təlqinə məruz qalırlar.

Sual 72. Fikri məsələnin qoyuluşu və onların müzakirəsi metodunun mahiyyətini açıqlayın.

Cavab: Psixoloji təsir təkcə müəyyən məlumatın ötürülməsi ilə həyata keçirilmir. İnformasiyanın təsiri sualın - düşüncə məsələlərinin qoyuluşu şəklində ola bilər. Onun əsas mahiyyəti obyektlərin düşüncə proseslərində istiqamətin inkişafı məqsədilə məsələlərin qoyulmasıdır.

Təsir göstərilir:

- məsələnin (sualın) qoyuluşu fəndləri ilə;
- məsələnin (sualın) qoyuluşu nəticəsində fikri proseslərin istiqaməti ilə;
- qoyulmuş fikri məsələlərin həllində köməyin göstərilməsi ilə.

Ünsiyyət prosesində düşüncə məsələsinin qoyuluşu sualların köməyi ilə həyata keçirilir. Buna görə bu metodun istifadəsi ilə məqsədlərə nail olmaq üçün sualların xüsusiyyətini, onların qoyuluşu zamanı davranışın mümkün olan variantlarını dəqiqliklə öyrənmək lazımdır.

Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyətində bu metodun köməyi ilə (assosiasiya yolu ilə) yada salma prosesi reallaşır. Bundan əlavə, bu metodun tətbiqi ilə obyektə davranışın təhlili

prosesi oyadılır, bu da öz hərəkətlərinə münasibəti dəyişmək, müəyyən iradi qərarların qəbulu üçün mütləq şərtidir. Vacibdir ki, bütün faktların, sübut və dəlillərin «fəal emalını» obyekt özü həyata keçirsin.

Sual 73. «Emosional stressdən istifadə» üsullarının mahiyyətini açıqlayın.

Cavab: Emosional stress dedikdə, psixi gərginlik başa düşülür. Belə vəziyyətdə insanın öz hərəkət və davranışlarına nəzarəti zəifləyir. Bu vəziyyətin inkişafının bir neçə mərhələsi fərqləndirilir. Emosional stress insana psixikasını qıcıqlandıran və ətraf mühitdə oriyentasiyasının itirilməsi ilə müşayiət olunan hər hansı güclü və qəfləti təsir nəticəsində yaranır. Əsas etap güclü sarsıntılar, demək olar ki, nəzarət olunmayan hərəkət və danışıqlar mərhələsidir. Emosional stress vəziyyəti tədricən sakitliyə keçidlə nəticələnir.

Şəxsin emosional stress vəziyyətinə çatdırılması gözlənilməz sual, qeyri-dəqiq və ya yalan bəyanat verməklə, həmçinin «vacib» məlumat təqdim etmək və hansısa hadisədən xəbərdar olmağı göstərməklə nail olmaq olar.

**Sual 74. «Gözlənilməz sualın verilməsi» üsulunun
mahyyəti
nədən ibarətdir?**

Cavab: Bu üsul iki növə malikdir. Gözlənilməz sualla şəxsi tərəddüdə salmaq və ya nədəsə onu ifşa etmək, məsələn, yalanda. Birinci halda həmin şəxsin həmsöhbətin məqsədini dərk edə bilməsi mümkündürsə, ikinci halda isə bu mütləq dərk edilir.

Bu metodun uğurla tətbiq edilməsi üçün əsas şərtlər aşağıdakılardır:

- *gözlənilməz sual söhbət mövzusunə aid olmamalıdır;*

- *bu suallar intim problemlər və ya şəxsi sirlərə aid olmalıdır;*

- *sualın ikibaşlı mənası olmamalıdır.*

Bu metodun əsas qaydası ondan ibarətdir ki, əgər həmsöhbəti ifşa etmək məqsədi durursa, sual onu çıxılmaz vəziyyətə salmalıdır, digər tərəfdən onu çəşdirmaq lazımdırsa, həmin şəxs üçün çıxış yolları nəzərdə tutulmalıdır.

Sual 75. «Qeyri-dəqiq və ya yalan» bəyanat üsulunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Cavab: Biz «qeyri-dəqiq və ya yalan məlumat» verərkən, düzgün olmayan faktı söyləyərkən, həmsöhbətin bunlara etiraz əlaməti olaraq təkzib və ya düzəlişlər, həmçinin tamamlamalar etməsinə çalışırıq. Bu üsul, xüsusilə, emosional, çılgın, impulsiv şəxslərə qarşı daha effektivdir ki, faktların təhrif edilməsi onların psixoloji sabitliyini pozmuş olur. Həmçinin özlərini «bilgili» sayan şəxslərə qarşı da bu vasitə yaxşı nəticə verə bilər.

Bu üsulun tətbiqi üçün əsas şərt aşağıdakılardır:

- *«qeyri-dəqiq, yalan bəyanat» həmin vaxtda bizi maraqlandıran şəxsi həyəcanlandıran ideyalar sferasını əhatə etməlidir;*

- *bu cür bəyanatlar və ya hərəkətlər həmin şəxsə söyləmək və ya söyləməmək, göstərmək və ya göstərməmək, bildirmək və ya bildirməmək kimi motivlərin daxili mübarizəsini yaratmalıdır;*

- *bunları edən əməliyyat işçisi tam səmimi olmalı və əminliyini açıq-aşkar biruzə verməlidir.*

Bu üsulun tətbiqinin əsas qaydası ondan ibarətdir ki, söylənən yalan «gerçək» faktlara əsaslanmalı və qeyri-dəqiqlik müəyyən detallı əhatə etməlidir.

Sual 76. «Vacib məlumatların bildirilməsi» üsulunun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Cavab: İnsanların əhval-ruhiyyəsini dəyişə bilən belə məlumatların təqdim edilməsi söhbətin istiqamətini lazımi səmtə yönəltməsinə və beləliklə, maraqlandıran məlumatların əldə edilməsinə kömək edir.

Bu metodun əsas tətbiqi şərtləri aşağıdakılardır:

1. belə vacib məlumatların seçilməsi zamanı insanın fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və məlumatın təsir effekti düzgün qiymətləndirilməlidir;

2. maraq kəsb edən şəxslə etibarlı münasibətlər yaradılmalıdır;

3. məlumatın mənbəyi həmin şəxsin etibar etdiyi onun gözlərində müəyyən nüfuza malik olan şəxs olmalıdır.

Sual 77. «Subyektin cinayətkar fəaliyyətinə dəlalət edən konkret predmetlərin göstərilməsi» üsulunun mahiyyəti.

Cavab: Bu metodun psixoloji xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, maraqlandıran şəxsə törədilmiş hadisəyə aid və ya onun fəaliyyəti ilə əlaqədar

göstərilən predmetlər onda müəyyən emosiyalar, assosiasiyalar, müxtəlif hisslər yaradır ki, obyektin konkret ekspressiv və fiziki hərəkətlər etməsinə nail olunur.

Bu metodun uğurlu tətbiqi üçün şərtlər aşağıdakılardır:

- göstərilən predmetlər konkret və cinayətkar fəaliyyətlə bağlı olmalıdır;

- predmetin göstərilməsi üçün müvafiq şəraitin hazırlanması vacibdir. Yaxşı olar ki, həmin şəxs müəyyən psixi vəziyyətə çatdırılsın və bu zaman ona predmet göstərsin;

- predmeti göstərən şəxs həmin əşyaya qarşı neytral münasibətdə olduğunu biruzə verməlidir.

**Sual 78. «Saxta (yalan) sübutların bildirilməsi»
üsulunun
mahiyəti.**

Cavab: Məlumdur ki, insanlar çox zaman özlərinin fikrən gəldiyi nəticələrə daha çox inanır, nəinki digərlərinin gəldikləri qənaətlərə. Bu səbəbdən də təcrübəli əməkdaşlar obyektə birbaşa təzyiq etməyərək, onun fikirlərinə dolayısına təsir göstərirlər. Qeyd olunan metodun əsas məğzi ondan ibarətdir ki, əvvəlcədən hazırlanmış ideya, məlumat,

guya bilmədən obyektə bildirilir ki, sonuncu bundan özü müəyyən birmənalı nəticələr çıxararaq, həmsöhbətinə lazımi məlumatları təqdim etsin.

**Sual 79. «Sadələvh adam obrazının yaradılması»
üsulunun mahiyyəti.**

Cavab: Bu metodun əsas məqsədi əməkdaşın peşəkarlıq baxımından naşı olması və obyektin ona nisbətən daha ağıllı təəssüratının yaranması və nəticədə həmin şəxsin ehtiyatlığının itirilməsidir. Təcrübədə belə hallar kombinasiyalarının keçirilməsi zamanı şübhələndirilən şəxsə müəyyən təsirlər edilir və guya, əməliyyat orqanlarının məqsədə nail olunmaması, onların konkret vəziyyətdə gücsüzlüyü biruzə verilir ki, obyektə arxayınçılıq yaransın və o, müəyyən hərəkətlər etmiş olsun. Bu tədbirlərin keçirilməsi zamanı obyektin hərəkətlərinin daim nəzarət altında saxlanması vacibdir.

X Fəsil.

Münaqişənin psixoloji əsasları.

Sual 80. Münaqişə anlayışı və onun komponentləri.

Cavab: Münaqişə rəqabət zəminində bir-birinə əks maraqların (məqsədlərin, mövqelərin, nəzərlərin və s.) toqquşmasıdır, müxtəlif məsələlərə görə kəskin emosional həyəjanlarla əlaqəli qarşılıqlı anlaşmanın yoxluğudur. **Komponentləri aşağıdakılardır:**

1.münaqişə obyekt (münaqişəli vəziyyəti yaradan mübahisəli məsələ, problem);

2.münaqişə iştirakçıları (ayrı-ayrı şəxslər, insan qrupları, təşkilatlar);

3.münaqişə vəziyyəti (münaqişə obyektinin və iştirakçıların mövcudluğu münaqişəli vəziyyəti yaradır);

4.insident (yəni, münaqişənin potensialdan real, həqiqi vəziyyətə keçməsi üçün münaqişə tərəfləri bir-birinin maraqlarına toxunan və obyektə sahib olmağa yönələn hərəkətlər).

Sual 81. Münaqişənin psixoloji strukturu hansı komponentlərdən ibarətdir?

hadisə kimi fərdi fəaliyyətə təhrik edən, onun aktivliyini şərtləndirən və stimullaşdıran mənasında başa düşülür.

Sual 82. Münaqişənin mərhələləri və funksiyaları hansılardır?

Cavab: Hər bir real münaqişə müəyyən bir vaxtda yaranaraq, özünün müəyyən inkişaf mərhələsindən keçir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Obyektiv münaqişəli vəziyyətin yaranması (bu şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili xarakterli bir sıra münaqişələrin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır).

2. Münaqişəli vəziyyətin dərk olunması – yaranmış situasiyanın ixtilaf kimi qavranılması və başa düşülməsi, onun ziddiyyətlərinin dərk edilməsi ixtilafli davranışı yaradır.

3. Münaqişəli davranışa keçid – bu mərhələdə bir tərəfdən qarşıdakı tərəfə hərəkətlərini məhdudlaşdırır, onun məqsədinə çatmasına maneçilik törədir, digər tərəfdən isə öz şəxsi mənafeyinə nail olmaq üçün daha əlverişli şərait yaratmaq məqsədini güdür və bir-birlərinə müxtəlif üsullarla təsir edirlər.

4. Münaqişənin həlli – bu mərhələdə insanların yetişkənliyindən, onların istiqamətindən, emosional vəziyyətindən və intellektual səviyyəsindən asılı

olaraq insanlar münaqişənin həllini, situasiyanı dəyişdirməklə və ya tərəflərin barışdırılması yolu ilə ondan çıxma bilərlər.

Münaqişənin funksiyaları aşağıdakılardır:

- *destruktiv (dağıdıcı);*
- *konstruktiv (yaradıcı).*

Sual 83. Münaqişənin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və mümkün həlli yolları hansılardır?

Cavab: Münaqişənin profilaktikası əməkdaşların iqtisadi, maddi-texniki, hüquqi, təşkilati, sosial-psixoloji, məişət və həyat fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məsələlərin həlli ilə sıx bağlıdır. Onlar aşağıdakılardır:

- 1) işə vicdanla yanaşanla işləməyən arasındakı uyğunsuzluq;
- 2) hüquqi və sosial cəhətdən müdafiənin zəif olması;
- 3) yüksək məsuliyyət, psixoloji gərginlik, mənəvi sarsıntı, böyük həcmdə kargüzarlıq işləri və s.;
- 4) normalaşdırılmamış iş vaxtı (asudə vaxtının az olması, müəyyən tələbatların ödənilməməsi və s.);

5) idarəetmə ilə bağlı çatışmamazlıqlar;

6) mürəkkəb əməliyyat şəraiti və s.

Münaqişənin həlli yolları:

- 1) ən yüngülü, amma heç də həmişə real olmayan, özünə və problemə olan münasibətləri dəyişmək;
- 2) ən çətini və buna görə də praktiki qeyri-real olan, opponenti, onun fikrini dəyişmək, lazımı istiqamətdə ona təsir göstərmək;
- 3) ən əlverişli və real olanı problemin həllində hər iki tərəfi qane edən variantı tapmaq, onun reallaşması üçün çalışmaqdır.

XI Fəsil.

Peşə deformasiyası və adaptasiyasının sosial-psixoloji əsasları

Sual 84. Daxili işlər orqanlarında nizam-intizamın vəziyyətinə təsir göstərən əsas psixoloji-pedaqoji amillər hansılardır?

Cavab: 1. Şəxsi amillər – əməkdaşın fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, təlim-tərbiyəsi, psixi vəziyyəti, psixofizioloji keyfiyyətləri və s.

2. Kollektiv amilləri – daxili işlər orqanları kollektivinin inkişaf səviyyəsi, onun tərbiyyəsi, xidməti nizam-intizamı pozanlara qarşı barışmazlıq, mənəvi-psixoloji mühit, qarşılıqlı münasibətlər, hakim olan adət-ənənə, davranış normaları və s.

3. Təşkilati-idarə amilləri – daxili işlər orqanlarında xidmətin təşkili, idarəetmənin stil və metodları, nəzarətin vəziyyəti, qəbul edilən qərarlar, rəhbərin psixoloji-pedaqoji hazırlığının səviyyəsi, onun nizam-intizamı pozma hallarına münasibəti və s.

4. Məişət amilləri – daxili işlər orqanları əməkdaşının ailədə olan vəziyyəti, mənzil, tibbi, mədəni tələbatlarının təmin edilməməsi ilə və s. müəyyən olunur.

**Sual 85. Daxili işlər orqanlarında əməkdaşlar
tərəfindən nizam-intizamın
və qanunçuluğun pozulması səbəbləri.**

Cavab: 1. əməkdaşların təmin olunması üçün qeyri-adekvat tələbatla yüksək tələbkərlilik arasındakı uyğunsuzluq;

2. əməkdaşların avtoritar idarəetmə üsulu işə davranışlarının həddindən artıq nizama salınması;

3. əməkdaşların davranışlarının nizama salınmasında həddindən çox qeyri-mütəşəkkillik və qanuni tələbkarlığın olmaması;

4. ümumi və hüquqi xarakterli biliyin kifayət qədər olmaması;

5. əməkdaşların kifayət qədər tərbiyəli olmamaları və onların xarakterindəki mənfi xüsusiyyətlər;

6. spirtli içkilərə meyillilik;

7. psixoloji pozuntular (depressiya, stress, frustrasiya, affekt və s.).

Sual 86. Peşə deformasiyasının inkişafına səbəb olan amillər hansılardır?

Cavab: I. Peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olan amillər:

- fəaliyyətin normativ xarakteri;
- hakim səlahiyyət;
- psixi və fiziki işlərin çoxluğu;
- xidmətin təşkilinin xüsusiyyətləri;
- fəaliyyətin ekstremal xarakteri;
- korporativlik və s.

II. Əməkdaşın öz şəxsi xüsusiyyətləri ilə bağlı olan amillər:

- peşə fəaliyyəti ilə bağlı təcrübəsi;
- adaptasiya ilə bağlı çətinliklər;
- peşə hazırlığı səviyyəsinin aşağı olması;
- qeyri-adekvat yüksək şəxsi ümid;
- peşəsinə hörmətsizlik;
- empatiyanın çatışmaması və s.

**Sual 87. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının
peşə
deformasiyasının əlamətlərinə aiddir.**

- Cavab:** - Sərt peşə yönəlişləri (istiqlaməti);
- Təqsirləndirməyə meyillilik;
 - Həddən artıq şübhəlilik və xırdaçılıq;
 - İnsan iztirabına qarşı daşürəklilik;
 - Xidməti normaların pozulması hallarına özünəbəraət;
 - Vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə;
 - Şəxsi məqsədləri üçün xidməti vəziyyətindən istifadə;
 - Özünənəzarətin və tələbkarlığın aşağı düşməsi.

**Sual 88. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə
deformasiyasına aparan yollar hansılardır?**

Cavab: 1. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının psixikasına, onun dünyagörüşünə (dəyərlərə) mühitin təsiri;

2. Peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olan norma və tələblər;

3. Subyekt və şəxsiyyətə aid normaların (hüquqi, mənəvi) ziddiyyət təşkil etməsi;

4. Korporativ peşəkar psixologiyanın güclənməsi (jəmiyyətin maraqlarının idarə maraqları ilə əvəz olunması).

Peşə deformasiyası o vaxt başlayır ki, əməkdaşlarla ölçü, hədd, hüdud pozulur, formalaşmış təsəvvürlər itirilir, qiymətləndirmə və maraqlarda əyrilik əmələ gəlir.

Sual 89. Adaptasiyanın mahiyyəti və xüsusiyyətləri.

Cavab: Adaptasiya latın mənşəli söz olub, hiss orqanlarının ətraf mühitə uyğunlaşması deməkdir.

Adaptasiya daxilin (orqanizmin, şəxsiyyətin) xaricə (təbii və sosial mühitlə) özünəməxsus ziddiyyətli anlara malik olan birliyin ifadəsidir.

Sosial səviyyədə adaptasiya aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə birləşdirir:

- adaptasiya prosesi şüurun fəal iştirakı ilə xarakterizə olunur;

- adaptasiyaya məruz qalan insanlar yeni prinsipial xarakterə malik olurlar;
- insan adaptasiyanın nəticələrini passiv olaraq qavramır, yaranmış sosial şəraitə uyğun olaraq onu məqsədyönlü dəyişməyə qadirdir;
- adaptasiya prosesi qrup və kollektivlərin fəaliyyəti şəraitində baş verir.

Sual 90. Peşə adaptasiyasının effektivliyi nədən asılıdır?

- Cavab:**
1. Fəaliyyətin xarakteri və şəraitdən;
 2. Qrup (kollektiv) üzvlərindən;
 3. Xidməti fəaliyyət prosesində qarşılıqlı təsir üsullarından;
 4. Qrupun (kollektivin) yetişkənlik səviyyəsindən;
 5. Qrupda (kollektivdə) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterindən;
 6. Qrupda hökm sürən qeyri-formal norma və dəyərlərin istiqamətindən;
 7. Norma və dəyərlərin ciddi surətdə həyata keçirilməsindən;
 8. Qrupun ümumi təşkili və strukturundan;
 9. Qrup üzvlərinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və s.

Sual 91. Peşə adaptasiyasının istiqamətləri və növləri hansılardır?

Cavab: 1. Fəaliyyətin peşəyə aid tələbatı (məsələn, xüsusi vasitələri, silah və döyüş texnikasından istifadə edə bilmək bacarığına yiyələnmək və s.);

2. Xidməti fəaliyyət və məişət şəraiti (fiziki və psixoloji gərginlik, həyat və sağlamlıq üçün yaranan təhlükələr, əməyin nizamnamə ilə tənzim edilməsi və s.);

3. Müəyyən qrup əməkdaşlara uyğunlaşmaq;

4. İdarənin (şöbə, bölmə) bütün kollektivinə uyğunlaşmaq (yeni kollektivdə öz yerini və rolunu müəyyən etmək).

Adaptasiyanın növləri aşağıdakılardır:

1. Psixofizioloji adaptasiya (duyğu üzvləri vasitəsilə jism və hadisələrin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin dərk olunması);

2. Sosial-psixoloji adaptasiya (şəxsiyyətin yeni sosial-situasiyaya daxil olarkən vəziyyəti başa düşülür);

Sosial-psixoloji adaptasiya aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- *tanışlıq*;

- *rol adaptasiyası*;

- *özünütəsdici*

Nəticəsinə görə *pozitiv, neqativ*, həyata keçirmə mexanizminə görə isə *özxoşuna və ya məjburi* adaptasiyalar mövjudur.

XII Fəsil.

İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası

Sual 92. Dindirməyə hazırlıq əsas elementlərindən biri olan planın tərtib olunması zamanı hansı konkret sualların qoyulması məqsədmüvafiq sayılır?

Cavab: Aşağıdakı əsas suallar dindirməyə hazırlıq zamanı qabaqcadan planlaşdırılmış formada həyata keçirilməlidir: *tamamlayıcı* , *dəqiqləşdirici*, *nəzarətəddici və nəhayət ifaedicisi* suallar.

Tamamlayıcı suallar toplanmış məlumatları tamamlamaq və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə verilir.

Dəqiqləşdirici suallar ifadələrin təfərrüatlarını göstərmək, alınmış məlumatları konkretləşdirmək məqsədi güdür.

Xatırladıcı suallar dindirilən şəxsin yaddaşının “canlandırılmasına” və müstəntiqi maraqlandıran faktların dindirilən şəxsin yadına düşməsi üçün onda bu və ya digər assosiasiyaların yaradılmasına yönəlmiş olur. Bu cür suallar əsasən dindirilən şəxs tərəfindən unudulmuş hadisənin necə baş verməsini xatırlaması məqsədilə bir neçə dəfə verilir.

Nəzarətedici suallar alınmış məlumatların dəqiqləşdirilməsi üçün verilir.

İfaedici suallarda isə dindirilən şəxsin müstəntiq tərəfindən hiss olunmuş yalanlarının aşkara çıxarılması məqsədi güdür. Adətən bu suallar dindirilənin ifadələrini təkzib edən etibarlı dəlil və sübutları təqdim etməklə müşayət olunur.

Sual 93. Dindirmənin gedişi zamanı nəzərə alınan obyektiv və subyektiv amillər hansılardı?

Cavab: Dindirmənin vaxtını seçərkən iki amilə diqqət yetirmək vacibdir: *subyektiv və obyektiv*.

Subyektiv amillərə müstəntiqin və dindirilən şəxsin dindirməyə hazırlıq vəziyyəti aiddir. Dindirmədən öncə müstəntiq yaxşı “formada” olmalıdır. Yəni onun cinayət işinə aid materiallara

müstəqil və sərbəst şəkildə əsaslına bilməsi, dindirilənin psixi və emosional vəziyyətinə nəzarət edərək ondan daha düzgün və tam ifadənin alınmasını təmin edə biləcək emosional-iradi vəziyyətdə olması vacib məsələlərdən biridir.

Dindirmə zamanı müstəntiq eyni zamanda öz psixi vəziyyətini də tənzimləməyi bacarmalıdır.

Müstəntiqin dindirməyə hazırlıq səviyyəsini müəyyən edən **obyektiv** amillərə aşağıdakılar aiddir:

- *işə aid materialların ətraflı təhlili;*

- *dindirmə zamanı müstəntiqin əvvəlcədən işləyib hazırladığı variantların yoxlanılması;*

- *hərtərəfli dindirmə planının tərtib edilməsi;*

- *dindirilənin şəxsiyyətinin öyrənilməsi*

Dindirməyə hazırlıq zamanı ən vacib şərt kimi dindirilən şəxslə kontaktın qurulması üçün psixoloji vasitələrin işlənilməsi çıxış edir. Belə ki, əksər hallarda ümumiyyətlə cinayətin açılmasına maneə kimi elə məhz psixoloji kontaktın olmaması çıxış edir.

Sual 94. Şahid və zərərçəkmişin yalan ifadə vermə motivləri hansılardı?

Cavab: Şahidin yalan ifadə vermə motivləri aşağıdakılar ola bilər:

- şübhəli şəxs, təqsirləndirilən şəxs, onların qohum və tanışlarının intiqamından qorxması;
- cinayət işi ilə əlaqəli olan digər şəxslərlə münasibətlərin pozulmasından ehtiyat etməsi;
- ailə üzvlərinin, qohumlarının, dostlarının inandırması və ya tamah məqsədi ilə şübhəli şəxs günahını yüngülləşdirmək və onu təmizə çıxarmaq istəyi, eləcə də əksinə, yəni intiqam, paxıllıq, qərəzlik səbəbindən göstərilən şəxs günahını daha da ağırlaşdırmaq məqsədilə;
- şahid, tanıyan şəxs və ya başqa istintaq hərəkətlərinin iştirakçısı, məhkəmədə ifadəsi alınan şəxs və s. qismində iştirak etmək istəyinin olmaması;
- öz çirkin əməllərini, amoral davranışını və s. gizlətmək cəhdi.

Zərərçəkmişin yalan ifadə vermə motivləri yuxarıda qeyd olunanlarla oxşardır, lakin bəzi əlavələr də etmək olar.

- dəymiş olan küllü miqdarda zərərin zərərcəkmiş tərəfindən hansı yolla əldə olunduğu mənbələrini gizlətmək üçün yalan ifadə verib zərərin miqdarını azaltmaq istəyi;
- və ya əksinə, tamahkarlıq, intiqam və s. məqsədlə cinayət hadisəsi zamanı dəymiş zərəri şişirtmək cəhdi;

Sual 95. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə vermə motivləri hansılardır?

Cavab: Şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə vermə motivlərinə gəldikdə isə onlar tamamilə müxtəlifdir. İstintaq təcrübəsində əsasən aşağıdakılara daha çox təsadüf olunur:

- öz günahını kiçiltmək və törətdiyi cinayət əməlindən boyun qaçırmaq və ya cəzasını törətdiyi əmələ görə yox, daha az cinayət məsuliyyəti yaradan əmələ görə cəkmək istəyi;
- cinayət iştirakçılarını təmizə çıxarmaq və ya onların günahlarını yüngülləşdirməyə cəhd;

- intiqam və ya öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə cinayət iştirakçılarında böhtan atmağa cəhd, eyni zamanda anormal psixi vəziyyət və ya lovgalıq səbəbindən özünə “böhtan” atmağa cəhd;
- dindirilən şəxsə yaxın olan insanın cinayət davranışını, çirkin əməlini gizlətmək məqsədilə “özünə böhtan atmaq” cəhdi (öz böynuna götürmə)

Qəsdən yalan ifadə verən şəxs istintaqın ədalətli gedişinə mane olur, müstəntiq ilə ziddiyyətə girir və nəticədə konfliktli situasiya yaranır.

Dindirilən şəxsin yalan ifadə verməsini aşkara çıxarmaq üçün müstəntiqə taktiki üsullardan istifadə etmək lazımdır.

Sual 96. Təqsirləndirilən və şübhəli şəxsin yalan ifadələrini aşkarlamaq məqsədilə inandırma, yalanın qarşısının alınması və gözləmə üsullarından nə məqsədlə istifadə edilir?

Cavab: İnandırma üsullu ilə müstəntiq dindirilən şəxsə peşmanlıq hissənin oyadılmasına, onun daha real düşünməsinə çalışır, yalan və inkarətmənin mənfi nəticələrə gətirib çıxaracağını, günahını etiraf edərək

istintaqa kömək etmənin isə daha uyğun olduğunu izah etməklə onun səmimi etirafına nail ola bilər.

Yalanın qarşısının alınması. Bu üsul cinayət hadisəsi haqqında müstəntiqin əlində dindirmə zamanı və digər araşdırmalardan əldə etdiyi təkzibolunmaz və etibarlı sübutlar olduğu zaman tətbiq olunur. Nəticədə təqsirləndirilən və şübhəli şəxsə öz yalanını davam etdirmək imkanı verilmir və o, müstəntiqi çaşdıraraq yalan ifadə vermək fikrindən çəkinir, həqiqəti olduğu kimi danışır.

Gözləmə. Bu üsul yalan ifadə vermə və ya verməmə, öz günahını, törətdiyi əməli etiraf etmə və ya etməmə kimi motivlərin mübarizə apardığı şəxslərə istifadə olunur. Motivlərin bu cür mübarizəsi sakitləşmir və hətta müstəntiq dindirmə prosesində taktiki təsirləri daha bacarıqla istifadə edə bilsə, bu motivlər daha güclü özünü göstərə bilər. Dindirilənin tərəddüd etdiyini nəzərə alan müstəntiq onun şüurunda müsbət motivlərin üstünlük təşkil etməsi üçün lazımi məlumat və sübutları verir, sonra dindirmədə fasilə edir, nəticədə dindirilən şəxs onu yalan ifadə verməyə təhrik edən motivləri sıxışdırıb arxa plana keçirir.

Sual 97. Təqsirləndirilən və şübhəli şəxsin yalan ifadələrini aşkarlamaq məqsədilə uydurmağa icazə, gözlənilməzlik və gərginliyin götürülməsi üsullarından nə məqsədlə istifadə edilir?

Cavab: Uydurmağa icazə verməklə Müstəntiq bəzən bilə-bilə ki, təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxs yalan ifadə verir, ona bu uydurmasını təqdim etməyə imkan yaradır. Dindirilənlə onun apardığı oyuna uyğun rola girən müstəntiq çalışır ki, dindiriləndən daha çox, daha ətraflı, daha dəqiq uydurma ifadə alsın və dindirmə protokolunda qeyd etsin. Bundan sonra müstəntiq dindirilənin uydurma ifadəsini təkzib edən bütün sübutları təqdim edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, uydurma düşünüb hazırlaya bilməmiş və qəflətən bu vəziyyətdə yaxalanmış dindirilən şəxsi düzgün ifadə verməyə məcbur etmək olar.

Gözlənilməzlik. Bu üsul müstəntiqin dindirilən şəxs üçün gözlənilməz olan qərarında öz əksini tapır. Məsələn: yalan ifadə verən dindiriləni onun ölmüş bildiyi şahidlə üzləşdirilməsi. Ümumiyyətlə, qəfil, gözlənilmədən hər hansı sübutun ortaya qoyulması bir çox hallarda istintaqa öz müsbət təsirini göstərir.

Gərginliyin götürülməsi. Bəzən olur ki, təqsirləndirilən şəxs danışıqdan yayınmır, lakin çox gərgin olduğundan danışıq apara bilmir. Müstəntiq bu halda səsinin intonasiyasını dəyişməli, daha mülayim olmağa çalışaraq bu gərginliyin aradan qaldırılmasına nail olmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyətdə gərginliyin aradan qaldırılması etirafa gətirib çıxara bilər.

**Sual 98. Müxtəlif cinayətkar yeniyetmə
qruplarında
göstərilən tiplər hansılardır?**

Cavab: «*Autsayder*»- həyatı çətinliklərlə rastlaşan, yəni çətinlik burulğanına düşən uğursuz hətta formal qrupda belə özünə lazımı yer tuta bilməyən, özünüreallaşdırma imkanlarına malik olmayan insan «sanki o, oyun xəttindən kənara çıxmış, marqinal»- tənha insan, fərdi sosial əlaqələri itirmiş, daim sosial və psixoloji narahatlıq keçirir, çox zaman qeyri əxlaqi davranış yolu ilə özünütəsdiqə çalışır.

«*Konformist*»-nüfuzlu qrup üzvünün asanlıqla təsirinə düşür, yeni sosial mikromühitə

asanlıqla uyğunlaşır, həm də qrup normalarını və sərvətlərini tezliklə mənimsəyir.

«Uyğunlaşan»-öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün qrup normalarını və sərvətlərini yalnız zahirən qəbul edən, hərə ilə «öz dilində danışmağa» can atan və bununla da qrupda öz yerini, mövqeyini möhkəmləndirən yeniyetmə.

«Fanat»-qrupun qayda-qanunlarına, norma və sərvətlərinə sadıq olan, onlara sözsüz əməl etməyə çalışan, qrup normalarına zidd olan hər şeyi inkar edən tip.

«Rəhbər»-qrupda lider olmağa çalışan, adamlara rəhbərlik etməyə özünü layiq hesab edən və buna çalışan, eləcə də təşkilatçılıq təşəbbüsü irəli sürən , onların həyata keçməsinə çalışan yeniyetmə.

«Qoşulan»-yəni təsadüfən qrupa daxil olan, lakin öz mövqe və istiqamətini, sərvət meylini hələ lazımınca müəyyən etməyən, daha çox həmrəylik xatirinə qrupda iştirak etməyə çalışan yeniyetmə.

«Darıxan» -adam, qrupa daha çox o niyyətlə qoşulur ki, öz sərbəst vaxtını daha səmərəli keçirsin, yəni ünsiyyət üçün zəruri olan əlverişli mühit tapsın.

Sual 99. Kollektivin əsas funksiyaları hansılardır?

Cavab: Kollektivın funksiyaları müxtəlifdir, lakin onlar ənənəvi olaraq *xidməti, tərbiyəvi, təhsil* adlanan qruplarda birləşdirilir.

Daxili işlər orqanlarının əməkdaşları kollektivinin **xidməti funksiyası** onların fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinə tamamilə uyğundur. Bu hər şeydən əvvəl cinayətkarlıqla mübarizədə qayda-qanun pozanların, cinayətkarların axtarışı zamanı cinayətin və ictimai asayişin pozulması hallarının vaxtında xəbərdar edilməsi və onun qarşısının alınması, cinayətkar hərəkətlərə yol verənlərin tərbiyə və yenidən tərbiyə olunması və s. ibarətdir.

Tərbiyəvi funksiyalar - hər şeydən əvvəl kollektiv öz əməkdaşlarında möhkəmlilik, əxlaqi sabitlik, xarakterin müvafiq xüsusiyyətləri, polis etikası və digər keyfiyyətlər daxili işlər orqanları əməkdaşlarına bir vətəndaş və vəzifəli şəxs kimi zəruri olan digər keyfiyyətləri tərbiyə etməkdən ibarətdir. Qəbul olunmuş normalardan kənara çıxma halları kollektiv tərəfindən məzəmmət edilir.

Təhsil funksiyası əvvəlki iki funksiyalarla sıx bağlıdır. Onun məğzi əməkdaşın xidməti funksiyasını yerinə yetirərkən onun peşə biliyinə, bacarıq və vərdislərinə yiyələnməyinin zəruriliyindən ibarətdir.

Onun üzvlərinin hər hansı birində lazımi bilik və ya vərdiş olmayanda kollektiv həmin adamdan müvafiq peşə səviyyəsi tələb edir və hamıdan nəticə etibarlı ilə işin müvafiq səmərəliliyini gözləyir.

Sual 100. Nitqin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

Cavab: Şəxsiyyətin nitqinin aydın, anlaşılıq, təsirli olması onun bir sıra nitq xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Məsələn, **nitqin məzmunluğu** nitqdə ifadə olunan fikir və hisslərin həcmi, gerçəkliyə uyğun gəlməsi və əhəmiyyətliliyi ilə təyin olunur.

Nitqin anlaşılıqlığı ifadə edilən fikirlərin dinləyicilər tərəfindən düzgün qavranılması üçün onun anlaşılıq olması ilə əlaqədardır. Nitqin anlaşılıq olması üçün danışan adam aydın və məntiqi danışmalı, şərh edilən müddəanı konkret nümunələr əsasında təhlil etməli, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almalı, yeri gəldikdə, əyani vəsaitdən istifadə etməlidir.

Nitqin təsirliliyi onun fəaliyyətə təhrik etmə vəzifəsi ilə əlaqədardır. Nitq özünün bu vəzifəsinə görə həm də insanların bir-birinə təsir etmə vasitəsidir. Nitqin təsirliliyi müxtəlif şəkillərdə –

inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, xahiş, göstəriş, əmr, qadağan, təlimat kimi təzahür edir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyatların siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının “Polis haqqında” Qanunu.
2. Azərbaycan Respublikasının “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunu.
3. DİN-in 174 sayılı 05.04.2008-ci il tarixli əmri: “Şəxsi heyət arasında mənəvi-psixoloji durumun, nizam-intizamın, habelə sosial müdafiə işinin yoxlanılması üzrə fəaliyyətin vəziyyəti haqqında DİN-in 01.04.2008-ci il tarixli KQ-2/2 nömrəli kollegiya qərarının elan edilməsi barədə”.
4. “Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənnindən mühazirələr toplusu.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
6. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
7. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, “Təhsil”, 2012.
8. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası və psixoloji ekspertizası məsələləri. Bakı, ADU, 1987.
9. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007.
10. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası. Bakı, BDU, 1994.
11. Əliyev B.H. Cinayət və mülki işlərdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı, “Azər nəşr”, 1996.
12. Əliyev B.H., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 2001.
13. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı, “Caşoğlu”, 2003.
14. Rita L. Atkinson., Richard C. Atkinson. Psixolojiyə giriş (tərcümə: Yavuz Alogan) 6-cı nəşr. Ankara, 2010.
15. David Canter. Suç psixolojisi (tərcümə: Ali Dönməz) 1-ci nəşr. Ankara, 2011.
16. Jerry M. Burger. Kişilik (şəxsiyyət kuramları). Tərcüməçi: Deniz Ergüvan. İstanbul, 2006.

17. **Petrovski A.V.** Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.
18. **Петровский А.В., Ярошевский М.Г.** Психология. Москва, 2002.
19. **Алиев Б.Г., Мамедова С.И.** Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, БГУ, 1996.
20. **Алиев Б.Г., Мамедова С.И.** Психологические вопросы изучения преступления. Баку, 1999.
21. **Васильев В.Л.** Юридическая психология. СПб: Питер, 2000.
22. **Васильев В.Л.** Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное дополненное. СПб: Питер, 2009.
23. **Богословский В.В., Ковалев А.Г., Степанов А.А.** Общая психология. Москва, 1981.
24. **Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В.** Юридическая психология. Харьков, 2002.
25. **Еникеев М.И.** Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
26. **Еникеев М.И.** Юридическая психология. Краткий учебный курс. Москва, 2003
27. **Романов В.В.** Юридическая психология. Москва, 1998.
28. **Черепанов В.А.** Психологические основы работы с агентурой. Москва, 1981.
29. **Черепанов В.А.** Психологические основы агента с разрабатываемым. Москва, 1984.
30. **Новиков Б.С.** Психология и педагогика в профессиональной деятельности.
32. **Мариновская И.Д., Тихомиров С.Н.** Психология и педагогика правоохранительной деятельности. Москва, 2001.
33. **Маклаков А.Г.** Общая психология. СПб.: Питер, 2007.

- 34. Лебедев И.Б., Цветков В.Л.** Психология правоохранительной деятельности. Москва, 2003.
- 35. Чуфаровский О.В.** Психология оперативно-розыскной и следственной деятельности. Москва, 2004.
- 36. Запорожец А.В.** Психология. Москва, 1965.
- 37. Зябличева М.А.** Моментальные приёмы запоминания. Ростов на Дону. 2005.